

ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

Що єднає суспільство?

Український незалежний центр політичних досліджень

ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ. ЩО ЄДНАЄ СУСПІЛЬСТВО?

Київ–2018

УДК 323.2:316.64](477)

П50

П50 **Політика ідентичності в Україні. Що єднає суспільство?/ Тищенко Ю., Самчук Т.; За заг. ред. Ю.Тищенко. — К.: ТОВ «Агентство» Україна», 2018. — 84 с.**

ISBN 978-966-137-108-7

У виданні проаналізовано основні тенденції політики ідентичності протягом останніх років — мовна політика, етнонаціональна політика, політика пам'яті, деокупації тимчасово окупованих територій. Визначено загальні тренди, за якими єднається українське суспільство, та основні лінії, що його розділяють.

Книга стане у нагоді державним службовцям, представникам міжнародних організацій, неурядовим організаціям, ЗМІ, — всім, хто опікується питаннями деокупації Криму.

**National Endowment
for Democracy**

Supporting freedom around the world

Це дослідження здійснено за підтримки Національного фонду демократії (США). Висловлені в ньому думки є авторськими і не обов'язково відображають погляди Національного фонду демократії. Публікацію здійснено українською мовою в друкованому та електронному варіантах. Електронну версію видання розміщено на сайті УНЦПД за адресою: <http://www.ucipr.org.ua>. У друкованому вигляді книга розповсюджується безкоштовно. УНЦПД дозволяє поширювати ці тексти з посиланням на джерело. Будемо щиро вдячні за відгуки про матеріали, вміщені у виданнях УНЦПД.

УДК 323.2:316.64](477)

ISBN 978-966-137-108-7

©УНЦПД, 2018

ЗМІСТ

Вступ. Питання консолідації в українському суспільстві	5
1. Соціально-політичні аспекти багатосоставного суспільства. Ретроспектива	7
1.1. Основні характеристики багатосоставного суспільства. Генеральні суспільні дискурси	7
1.2. Загальні риси, політичні аспекти	8
1.3. Початок агресії РФ. Регіональна складова	10
2. Наскільки різносоставним є українське суспільство сьогодні?	12
3. Складові консолідації в суспільстві сьогодні	15
3.1. Що об'єднує громадян?	15
4. Ситуація навколо «політики ідентичності» в оцінках громадян сьогодні	18
4.1. Про політичну, громадянську націю.....	18
4.2. Підвищення рівня активності громадян	19
4.3. Оцінка суспільної консолідації	20
4.4. Оцінка політики декомунізації	21
4.5. Ставлення до мовної ситуації.....	22
5. Територіальна цілісність, деокупація та реінтеграція	24
5.1. Безпечна реінтеграція. Питання реінтеграції окремих районів Донецької та Луганської областей	25
5.2. Питання реінтеграції та деокупації Кримського півострова	29
6. Мовна політика — політика поступових змін	35
6.1. Питання мовного законодавства	36
6.2. Розвиток української мови (державна служба, медіа, кінематограф, книговидання).....	37
6.3. Питання освіти, мовне питання в освіті	38
7. Етнонаціональна політика: законодавство, практики, питання	41
7.1. Питання національних меншин в реформі децентралізації	41
7.2. Законодавчі пропозиції, що стосуються національних меншин	42
7.3. Питання корінних народів.....	44
8. Міжрелігійні відносини	47
8.1. «Церковні» закони	48
8.2. Святкування 500-річчя Реформації. 25 грудня — святковий вихідний день	50
8.3. Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (ДУМ АРК). Соціальна концепція мусульман	50
8.4. Надання Томосу про автокефалію православної церкви в Україні	51

9. Політика історичної пам'яті	54
9.1. Декомунізація	55
9.2. Законопроект «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні»	57
9.3. Фінансування УІНП	58
Узагальнення. Висновки	60
ДОДАТКИ	63
2017–2018 рік	64
МОВНА ПОЛІТИКА	64
Ключові рішення	64
Ключові події.....	65
Ключові позиції	66
МІЖРЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ	67
Ключові події	67
Ключові позиції	69
МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ	70
Ключові події	70
Ключові позиції	71
ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	72
Ключові рішення	72
Ключові події	73
Ключові позиції	74
ПОЛІТИКА ЩОДО КРИМУ ТА ОРДЛО	75
Ключові рішення	75
Ключові події	77
Ключові позиції	80
Інфографіка	82

ВСТУП. ПИТАННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Що впливає сьогодні на процес суспільної консолідації, формування спільної громадянської ідентичності в Україні, інтеграцію різних суспільних груп? Що роз'єднує або, навпаки, об'єднує українське суспільство відповідно до його очікувань та прагнень? Наскільки сьогодні можна вважати українське суспільство розколотим, які лінії поділу та об'єднання ми сьогодні можемо виділити? Відповіді на ці питання значною мірою допомагають віднаходити рецепти для суспільних змін та планувати майбутнє. Зокрема, й діяльність влади у сфері формування та реалізації суми політик, політик ідентичності, які можуть бути спрямовані на консолідацію суспільства, конфліктну превенцію в соціально-гуманітарній сфері, зокрема, стосовно мовної політики, політики освіти, міжрелігійних відносин, політики стосовно національних меншин, політики пам'яті.

Сума цих напрямів соціогуманітарної політики, як демонструють різноманітні соціологічні опитування, нечасто входила до пріоритетів розвитку суспільства: громадяни на перше місце ставили питання соціально-економічного розвитку, протидії корупції, державного управління. Проте саме соціокультурні питання часто визначають підвалини суспільного клімату, суспільну мобільність та, відповідно, можливість виникнення конфліктів у суспільстві, їх інтенсивність і водночас підказують кроки для їх регулювання чи своєрідної трансформації.

Політика ідентичності з боку держави може бути сумою стратегій держави, сумою різних політик, які інтегрують суспільство, різні суспільні, регіональні групи, формуючи суспільну солідарність у широкому сенсі. Такий процес можуть супроводжувати конфлікти, коли інтереси тих чи інших груп у процесі інтеграції не враховано. Такі суспільні конфлікти на тлі браку демократичних механізмів для їх регулювання, браку партисипативної демократії та консолідації демократії стають складними і потребують реагування.

Політика ідентичності в Україні включає заходи з мовної політики, етнополітики, освіти, політики пам'яті; елементи політики інтеграції присутні в реформах децентралізації, розвитку інфраструктури. Так, соціокультурні, релігійні, етнічні чинники варто враховувати в децентралізаційних процесах об'єднання громад, також складову міжрегіональної співпраці враховують під час фінансування інфраструктурних проектів між регіонами.

Для успішності врегулювання конфліктів політика ідентичності має ґрунтуватися й на розвитку механізмів дорадчої демократії, принципах публічної політики, зважуванні наслідків та врахуванні інтересів різних груп, особливо в складних багатосоставних суспільствах. Адже спільна громадянська ідентичність досягається не стільки через етнічно-культурні подібності, скільки через практики громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь та комунікацію.

Після Революції гідності 2013–2014 рр., трагічних подій на Майдані, окупації Криму Росією та розв'язання нею війни на Донбасі можна говорити про глибокі трансформації в громадській свідомості та формування спільної української ідентичності, що здебільшого базується на громадянських принципах, орієнтована на об'єднану Європу у прагненнях, яким ще почасти далеко від реальних практик. Разом з тим виникли нові виклики у сфері захисту прав людини, зокрема, в дотриманні прав і свобод людини за умов фактичної війни; нові виклики пов'язані подекуди з браком політичної волі до реформ, приміром, в антикорупційній сфері. Сьогодні генеральними факторами, які зумовлюють проблеми у сфері прав людини, є окупація та воєнні дії, гальмування реформ, зокрема й популізм, що породжує політичну корупцію та безвідповідальність влади, яка скористалася політичними змінами, але не готова до змін системних. Паралельно серед українських політичних еліт існують тенденції пояснювати імітацію реформ чи корупційні прояви внутрішніми проблемами та війною, і це генерує прості рішення та посилює популізм і створює загрози для консолідації демократії, побудови сталих демократичних інститутів, дестабілізує суспільство.

Ідентичнісні зміни у ставленні до соціокультурних питань у суспільстві — мови, культури, медіа — відбуваються на тлі постійного впливу з боку РФ, гібридних впливів в інформаційній сфері, поширенні фейків, використанні проксі-організацій для поширення неперевіреної інформації, масованій пропаганді на тимчасово окупованих територіях.

Видання містить опис соціокультурного стану суспільства, дані досліджень УНЦПД стосовно суспільних настроїв щодо мовних, соціокультурних питань, аналіз викликів у сфері міжрелігійних відносин, мовної, етнонаціональної політики, політики пам'яті, суспільної реінтеграції (проведення фокус-групових досліджень, кількісних соціологічних досліджень). Висловлюємо подяку всім, хто сприяв появі цієї роботи.

1. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ БАГАТОСОСТАВНОГО СУСПІЛЬСТВА. РЕТРОСПЕКТИВА

1.1. Основні характеристики багатосоставного суспільства. Генеральні суспільні дискурси

Українське суспільство часто характеризували як багатосоставне (plural society), яке не було гомогенним в оцінках та установках громадян стосовно геополітичного вибору, ставленні до радянської спадщини, у мовних практиках. У даному випадку можна використати класичні визначення такого типу суспільства політолога Аренда Лейпхарта, який писав, що багатосоставне суспільство (plural society) — це суспільство, розділене, за висловом Гаррі Екштейна, «сегментарними відмінностями». Зокрема, дослідники, описуючи багатосоставні суспільства, вказували, що відповідні відмінності проявляються там, де «лінії політичного протистояння частково, а особливо повністю, збігаються з лініями соціального поділу суспільства, і насамперед з тими, які є найзначущішими з усіх ліній, що проходять усередині суспільства»¹. Такі відмінності містяться у релігійній, ідеологічній, мовній, регіональній, культурній, расовій або етнічній складових. У свою чергу, політичні партії, суспільно-громадські утворення, засоби комунікації, групи інтересів можуть бути зорганізовані за відповідними лініями поділів усередині суспільства та відтворювати у своїх установках ці умовні кордони.

Після набуття Україною незалежності в 1991 році українці чи не вперше за довгий історичний час перестали бути, як вказував дослідник Мирослав Маринович, вагомою меншиною в імперії, що також змінювало лінії поведінки та самоусвідомлення, цивілізаційні орієнтації і мало збільшити потребу відповідальності та потребу у стратегічному мисленні. Багатосоставність українського суспільства також пояснює дискурс з позиції постколоніалізму, що також має місце в різних дослідженнях.

Умовно в країні існувала низка дискурсів, які перетиналися один з одним і два з яких зазвичай були риторично домінуючими.

Це проєвропейський дискурс, що дорівнював реформаторському, ліберальному, орієнтованому на проголошення європейськості України. Його можна означити таким суспільним очікуванням, як європейські зміни, цінності побудови демократичної системи, розвиток ринкової економіки, процес усвідомлення європейських ліберальних цінностей. Хоча при цьому тренді далеко не всі верстви суспільства, політичні еліти повною мірою усвідомлювали необхідність перетворень і їхні дійсні ціннісні характеристики, але активно споживали та використовували проєвропейськи орієнтовану риторику.

Існував фактично пострадянський дискурс, який асоціювався не так з «радянськими комуністичними цінностями», як експлуатував романтизовану ностальгію за тими часами. Значною мірою він співпадав з тим чи меншим ступенем лояльності до «руського мира», «євразійського простору», прорадянськості в оцінці реальності та соціальної ролі кожного

¹ Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. — М. : Аспект Пресс, 1997. — С. 35–89, 141–146.

в суспільстві, запитом на патерналізм та лояльністю до патерналізму з боку держави. При цьому при всій умовності ідеологічного спектру в Україні політичні сили використовували ці особливості орієнтацій громадян, актуалізуючи у своїх слоганах то ідеї зближення з РФ (хоча реального зближення могло й не бути), то антитезу — європейська Україна.

Існував ще дискурс, пов'язаний з проукраїнськістю як своєрідною проєвропейськістю, але із запереченням ліберальних європейських цінностей.

Існував і четвертий, розмитий «технократичний» дискурс — ситуативних попутників тих чи інших напрямів, які в різні історичні моменти визначалися, до кого долучитися. Значною мірою йшлося не стільки про питання ідентичності, скільки про зриму частину політико-економічного айсбергу — економічне зростання, орієнтація на покращення вже сьогодні, покращення управління та ін., але при цьому не відбувалося зміни системи управління та ціннісних суспільних змін.

Представникам цих дискурсів серед політичного класу почасти й досі властиві певні рудименти «прорадянської ідентичності» — амбівалентність, нетерпимість, патерналізм, брак імунітету до популізму. 25 років у країні точилася конкуренція за політичне домінування відповідних дискурсів з певними варіаціями, виникнення «центризму» — варіанту союзу технократів з національними демократами на тлі складних економічних процесів та геополітичних змін. Політичні еліти могли використовувати ідентичнісні питання як електоральні трампліни, але при цьому залишали незмінними правила гри в управлінні та політичній системі, зберігали корупційні практики, олігархічну структуру економіки, яка сформувалася напочатку 1990-х років.

Згадані вище чотири складові певною мірою умовні. Далеко не завжди реальна політика тих, хто декларував значимі для суспільства слогани та сенси, збігалася з реальними діями, і так тривало протягом всіх 26 років незалежності. Приміром, незважаючи на всі декларації, президенти Л.Кучма та В.Янукович так і не надали російській мові статус державної, хоча ці пропозиції були провідними слоганами їхніх виборчих кампаній. Попри реляції про подвійне громадянство та проросійську риторику, урядовці Януковича до 2013 року готувалися до підписання Угоди про асоціацію з ЄС, проте внаслідок домовленостей Януковича та Путіна Україна відмовилася від підписання угоди, що і стало однією з головних причин Революції гідності.

1.2. Загальні риси, політичні аспекти

Значною мірою розколотість суспільства демонструвала брак консенсусу навколо бачення майбутнього, оцінки минулого та сучасних практик з боку різних суспільних груп у різних регіонах. Зокрема, політичні сили плекали проекти своєрідної регіональної ідентичності в Донецькому регіоні, блокуючи в інших регіонах політичну конкуренцію. При цьому «розлом» також міг бути багатоскладовим й у оцінках реалій життя, і пролягав він не за етнічною чи мовною складовими, а носив значною мірою цивілізаційний характер — проєвропейськість як антитеза проросійському, «євразійському», або, точніше, «прорадянському», адже значний прошарок громадян сформував свої уявлення про суспільство, виходячи з системи прорадянських цінностей. Така багатосоставність українського суспільства має причини в історичному, культурному ландшафті та пропагандистських впливах адептів «руського мира».

Приміром, погляд на специфіку української, загальноукраїнської політичної ідентичності супроводжується, як правило, низкою характеристик щодо «розколотості українського со-

ціуму», існуванням стійкої суспільної амбівалентності, яка є «паралельною орієнтацією на взаємовиключні цінності», на різні типи політичних традицій, моделі управління та геополітичні орієнтації². Так, багатовікова бездержавність і тривале перебування частин України у складі різних, часто ворожих одна одній держав, колоніальний дискурс не могли не позначитися на колективній свідомості, не вплинути на феномен регіональної ідентичності так само, як і досвід перебування в СРСР. Йшлося й про «міжрегіональний розлом», суперечність між індустріальним сходом та аграрними заходом і центром України. Частково ці суперечності відтворювалися в електорально-політичних циклах, а політичні партії формувалися регіональними елітами, які нерідко сприяли конституюванню саме «регіональної ідентичності» (Донбас, Крим), доволі опосередковано включеної в загальноукраїнський дискурс, хоча самі регіональні еліти боролися за домінування в політичному центрі, над усією Україною. І електоральні цикли чергувалися зміною між національно-демократично орієнтованими, умовними «помаранчевими» силами та технократично й проросійськи орієнтованими, умовними «блакитними». При цьому сенс політичних практик у вигляді відсутності системних реформ не змінювався.

Певною мірою українська багатопартійність (а значне число політичних партій виникали як регіональні проекти, але із загальнонаціональними електоральними претензіями) пов'язана також з багатосоставністю українського суспільства, не враховуючи фактор багатопартійності як політтехнологічний елемент, необхідний для електоральної гри політико-партійних важковаговиків. Дослідники політичних систем у багатосоставних суспільствах вказують, що двопартійна модель є стабільнішою для суспільства, та водночас, як зауважував дослідник політичних структур Г. Алмонд, наявність великої кількості порівняно дрібних партій підвищує ймовірність того, що кожна партія просто висловлюватиме інтереси певної субкультури або клієнтури при мінімумі об'єднувачих тенденцій³. Сьогодні в Україні нараховується більше 200 політичних партій.

У виборах до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 року взяли участь 87 політичних партій. 5-відсотковий бар'єр подолали 5 політичних партій, а загалом у парламенті почали працювати представники 9 політичних партій. У різні періоди української історії українська політична система наближалася до визначення «багатопартійна система з партією-лідером, яка наближається до системи з домінантною партією» (визначення українського політолога Олександра Фісуна), проте така структура не означала автоматично консолідаційної демократії чи ефективної комунікації або узгодження інтересів. Навпаки, саме системне порушення прав людини за часів президентства Віктора Януковича, нехтування принципами верховенства права, згортання євроінтеграційних реформ і відмова від безпосереднього курсу інтеграції з ЄС, обмеження прав опозиції, застосування зброї проти мирних демонстрантів у 2014 році, системні заходи політики із розпалювання внутрішнього громадського протистояння, вплив на внутрішньополітичні рішення з боку РФ, — усі ці фактори стали одними із засадничих у формуванні підстав для Революції гідності в Україні в 2013–2014 рр.

Вагомою рисою суспільних настроїв можна також вважати й суспільну амбівалентність, яка проявлялася у прагненні та суспільній лояльності до взаємовиключних речей, як то прагнення до збереження державного патерналізму та водночас до розвитку бізнесу. Причому, соціологія досліджень пріоритетів громадян стосовно прав людини демонструє, що

² Рябчук М. Буття «Поміж»: парадокси суспільної амбівалентності / М. Рябчук [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r17.html>.

³ Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. — М. : Аспект Пресс, 1997. — С. 35–89, 141–146.

право на працю (55%) і житло (58%) для українців важливіші за право власності (40%)⁴. Така амбівалентність значною мірою є рудиментом радянської системи цінностей та виховання цілих генерацій, які у повсякденних практиках відтворювали відповідну систему поведінки та взаємовідносин.

Фіксувалося збільшення впливу оточення Януковича на інформаційну сферу; для обмеження прав на мирні зібрання використовували судові інстанції, правоохоронні структури, неформальні напівкримінальні організації, патроновані владою. Одним з кричущих проявів порушення прав людини стали закони 16 січня 2014 року, ухвалені у ВР у порушення всіх процедур. Ці законодавчі акти обмежували права громадян, надавали органам державної влади додаткові можливості для покарання учасників масових мирних протестів. Аналіз цих ініціатив демонструє, що відбулося запозичення репресивних елементів російського законодавства, зокрема, в законодавче поле України було введено терміни «екстремістська діяльність», «іноземні агенти» (останній стосувався НУО, які отримують гранти, — вони мали вказувати, що є «іноземними агентами»). Відповідні норми створили підстави для подальших репресій щодо представників громадянського суспільства, політичних партій, які перебували в опозиції до чинної влади. Фактично після ухвалення цих законів мирний протест перетворився на повстання, під час трагічних подій на вулиці Грушевського 19–22 січня 2014 року було вбито 5 протестувальників, загалом більше 2000 людей отримали поранення⁵. Наступний етап повстання відбувся 18–21 лютого: влада застосувала зброю проти учасників протесту, загинуло більше 100 людей, в тому числі й правоохоронці; відтак В.Янукович та наближені до нього особи покинули територію України.

1.3. Початок агресії РФ. Регіональна складова

Ледь не з 1994 року амбівалентність візуалізувалася у своєрідній лінії Схід-Захід, зокрема, під час електоральних перегонів, коли лінія поділу в політичних уподобаннях фіксувалася на лінії геополітичних орієнтацій РФ-Захід, ставленні до російської мови тощо. З плином часу ця лінія розколу все більше зміщувалася від символічної лінії Дніпра на український схід, де місцеві еліти, фактично монополізувавши регіон та економічно його використовуючи, плекали квазірегіональну ідентичність (Донбас) та не були зацікавлені в реальній демократичній політичній конкуренції, приходу інших політичних сил.

Донецька та Луганська області охоплюють 9% площі України, проте там проживало майже 15% населення країни і було сконцентровано 16% валового національного продукту. Паралельно у регіоні відбувалася значна деіндустріалізація, закривалися підприємства, спостерігалася значна люмпенізація соціуму, культивувалася доволі своєрідна культура бідності та безправ'я. Окрім того, регіон історично був більше налаштований на економічні зв'язки з РФ, йому була притаманна більша ностальгія за радянською спадщиною, а відмова від неї відчувалася тут як загроза регіональній ідентичності. Регіональні політичні еліти фактично культивували відповідні настрої та використовували актуалізацію таких соціально-регіональних, ідентичнісних страхів для мобілізації регіону під час виборів, часто діючи в межах парадигми «свій-чужий». Також на Донбасі фактично не було розвинутого громадянського

⁴ Українці плутають «права людини» з можливістю жити забезпечено (Дослідження, інфографіка), http://texty.org.ua/pg/article/0ximets/read/80599/Ukrajinci_plutajut_prava_ludyny_z_mozhlyvistu_zhyty

⁵ Див. Загальний огляд прав людини 2013, <http://khpg.org/index.php?id=1398018969>

суспільства, натомість була поширена практика квазігромадянського суспільства, зрощеного з правлячими політично-олігархічними колами, які й підтримували градус бідності та непевності в регіоні, успішно експлуатуючи його задля політичної мобілізації.

Водночас регіональні ідентичності не варто абсолютизувати. Вже в 2014 році, після Майдану, фактично в момент анексії Криму Росією, опитування громадської думки демонстрували, що майже абсолютна більшість населення країни — 89% — сприймали Україну як свою Батьківщину: від західного регіону (97%) до Донбасу (89%)⁶. Зазначимо й значну міфологізованість тез про домінування установок на відокремлення від України, які начебто превалювали серед жителів Донбасу. Як демонстрували соціологічні опитування, проведені в березні 2014 року⁷, абсолютна більшість громадян як у західному, центральному (відповідно, 94% та 82%), так і у східному й південному регіонах не підтримували ідею відокремлення південно-східних областей від України з перспективою їх приєднання до Росії. Однак на Донбасі таку ідею не підтримували трохи більше половини опитаних (52%), а підтримували — 27%, що майже втричі більше, ніж на решті сходу країни (без Донбасу) та на півдні (11% та 10%).

Деякі суспільні верстви, які критично поставилися до Майдану, інтерпретують економічну кризу та війну як наслідок подій лютого–травня 2014 року — початок окупації Криму та агресії РФ в окремих районах Донецької та Луганської областей. У свідомості окремих громадян у різних регіонах України складався причинно-наслідковий вимір: початок війни та конфлікту викликані подіями на Майдані. На таку картину світу мають вплив традиційні амбівалентні прорадянські сенси оцінки реалій, орієнтація на російський дискурс антитези Заходу, збереження патерналістських настроїв. Такі настрої також існують не тільки й не стільки у прив'язці до мовної, етнічної чи релігійної складової. Значну роль у підтримці цих цивілізаційних настроїв зіграли і відповідні прояви гібридної війни — російська пропаганда, войовничий дискурс РФ, використання проросійських проксі-організацій та політичних проектів, які сьогодні не мають значного впливу на формування загального наративу.

Пряма агресія РФ — окупація та анексія Криму, розв'язання війни на Донбасі — якраз стала чинником, що сприяв суспільному об'єднанню. На заході та в центрі України рецепти від соціальних хвороб воліли віднайти в європейській інтеграції та подоланні авторитарних тенденцій, поза залежністю від мовної чи етнічної орієнтації.

До проєвропейського, реформаторського дискурсу долучилися й ті верстви, які незалежно від їхньої мовної орієнтації, етнічної приналежності і вікових характеристик, досі перебували поза активним дискурсом стовоно ідентичності та визначеності, були вбудовані в існуючі економічні системи та схеми. Це відбулося практично у всіх українських регіонах. Показово, що частиною таких змін стали громадяни, попри їхню етнічну чи мовну ідентичність, зокрема російськомовні. Причому це не означає автоматичне зникнення у різних соціальних групах прорадянських складових ідентичності стосовно патерналізму чи проявів корупції, або набуття цими групами імунітету від популізму. І цим також користаються популісти в українській політиці.

⁶ http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/chi-vlastivi-ukraincjam-nastroi-separatizmu_-.htm

⁷ http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/chi-vlastivi-ukraincjam-nastroi-separatizmu_-.htm

2. НАСКІЛЬКИ РІЗНОСОСТАВНИМ Є УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО СЬОГОДНІ?

Ситуація в Україні визначається не стільки регіональними, етнічними розбіжностями, скільки насамперед ставленням до цінностей у своєрідній антитезі РФ — Європа та оцінкою російської агресії. На тлі інерції старої системи і небажання змін з боку владних інституцій почасти війна стала на заваді й проведенню реформ. Імітація реформ, мімікрія дій владних інститутів та різних фінансово-олігархічних груп щодо змісту реформ, протидія старої системи змінам, уникнення прозорості певною мірою супроводжують процес суспільних трансформацій. Можна побачити також тенденцію використання європейського дискурсу на тлі проєвропейських очікувань активних суспільних груп просто як риторики, важливого іміджевого компоненту. При цьому бракує реального бажання дійсних змін, протидії корупції та проведення реформ.

Революція гідності, прагнення змін, російська агресія — окупація Криму, інспірування війни політичним керівництвом РФ в окремих районах Донецької та Луганської областей, участь у цих сценаріях українських політиків та їхня колаборація — підштовхнули значну частину українського суспільства до більшої самовизначеності, почасти до зміни соціальної поведінки, що проявилось, приміром, в активному розвитку волонтерського руху, суспільній мобілізації.

Тільки зараз приходить чіткіше формулювання та усвідомлення проєвропейськості вибору. У переліку головних цінностей громадян, пов'язаних із правами людини, вже є право на справедливий суд (56%), право на свободу та особисту недоторканність (52%), свобода думки, совісті та релігії (близько 45%), право самому розпоряджатися власною долею (понад 44%)⁸. Проте часто «право на життя» громадяни інтерпретують насамперед як право на соціальні умови, на протизагальне розумінню — позбавлення громадянина життя. Проте досі немає чіткого усвідомлення змісту європейських цінностей як таких.

Більш актуалізованим та зримим став дискурс поза цінностями «руського мира», євразійського простору. Хоча водночас проросійський дискурс в Україні також існує, але в латентній формі, і сприймається представниками інших дискурсів як «жертва гібридної війни». Носії цього дискурсу не активні, їхня мобілізація зразка 2014 року не вдалася по всій Україні, тож російські плани створення «Новоросії» та федералізації України зреалізувалися тільки в ОРДЛО за безпосередньої військової допомоги РФ.

На цьому тлі в інших регіонах та на сході України відбувається більше долучення до проєвропейського дискурсу, який у масовій свідомості часто асоціюється з етнічно та політично українським, складовою і поштовхом до формування політичної нації як такої.

Кількість громадян України, які вважають себе українцями за національністю, на сьогодні становить 90,6% населення. Найчастіше українську національну ідентичність декларують молоді люди віком від 18 до 24 років⁹. 50,5% населення України використовують українську як основну мову повсякденного спілкування. 24% послуговуються повсякдень і російською,

⁸ Українці плувають «права людини» з можливістю жити забезпечено (Дослідження, інфографіка), http://texty.org.ua/pg/article/Oximets/read/80599/Ukrainci_plutajut_prava_ludyny_z_mozhlyvistu_zhyty

⁹ На це вказують дані великого соціопитування, проведеного провідними соціологічними центрами країни (КМІС, Рейтинг, СОЦІС, а також Центром імені Разумкова).

й українською, а 24% — російською. До речі, згідно з соціологічними дослідженнями 2014 року, в разі винесення на референдум питання про статус мов 56,5% усіх опитаних висловилися б за те, щоб єдиною державною мовою залишалася українська за умови вільного використання російської. 37,6% були готові підтримати варіант двох державних мов — української та російської¹⁰.

Попри ці контрверсійні тенденції, вихід з ситуації та вирішення спільних проблем країни вбачається не у коливанні геополітичних пріоритетів, а в проявах своєрідного дорослішання: зокрема, як продемонстрували дані соціологічного дослідження, проведеного у вересні 2017 року, громадяни вважають, що країні слід покладатися на власні сили¹¹.

ЯКОМУ ШЛЯХУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВИ НАДАСТЕ ПЕРЕВАГУ?

Можливі декілька варіантів відповіді

Глибока інтеграція в Європу	30,6
Розвивати відносини переважно з Росією	6,8
Першою чергою розширювати зв'язки у межах СНД	11,9
Спіратися перш за все на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	51,0
Розвивати двосторонні зв'язки зі США	17,2
Розвивати двосторонні зв'язки з європейськими країнами	30,6
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	9,1

Збільшення впливу опції «надія на себе» демонструє водночас і розчарування громадян щодо можливості підтримки України міжнародними організаціями та їх здатності сприяти вирішенню конфліктів та безпекових викликів, їхнє намагання раціоналізувати ситуацію.

Подібні тенденції спостерігалися й під час опитування, зорганізованого УНЦПД у 2016 році. Тоді 38,6% опитаних воліли, аби країна у своєму розвитку покладалася на власні сили.

Позитивним є відповідь на одне з питань-маркерів стосовно підтримки незалежності країни: в усіх регіонах України частка тих, хто у разі референдуму проголосував би за незалежність України, суттєво перевищує частку тих, хто проголосував би проти. Приміром, у західних областях це 87% населення (2% — проти, 10% — не визначилися або не стали би брати участь у референдумі); у центрі країни 72% населення були готові проголосувати за незалежність (9% — проти, 19% — не визначилися або не стали би брати участь у референдумі); на півдні 63% опитаних були готові проголосувати за незалежність (13% — проти, 24% — не визначилися або не стали би брати участь у референдумі); на сході 43% у разі

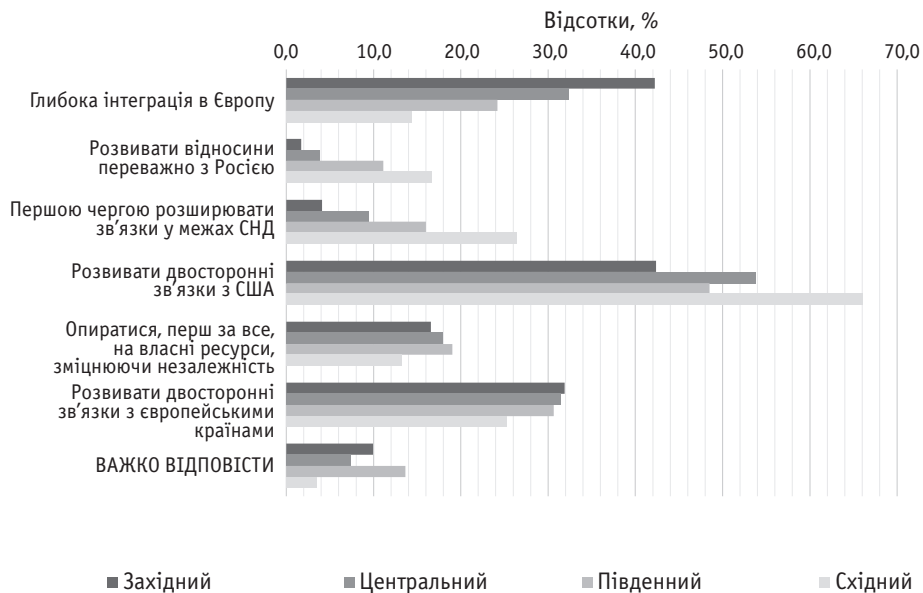
¹⁰ Більшість українців за єдину державну мову, європейський вибір та унітарну державу, однак проти вступу до НАТО — результати соціологічного опитування, 22 квітня 2014 року

http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=466

¹¹ ДУМКИ ТА ПОГЛЯДИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: вересень 2017 (Омнібус). Дослідження провів Київський міжнародний інститут соціології з 5 вересня по 2 жовтня 2017 року. Польовий етап тривав з 16 по 29 вересня 2017 року. Опитування проводилося в 110 населених пунктах (PSU) у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводили тільки на територіях, контрольованих Україною. Зібрано 2027 анкет.

референдуму проголосували б за (7% — проти, 50% — не визначилися або не стали би брати участь у референдумі). Цифра у 50% вказує на складність процесів на сході країни, де сьогодні триває підживлена Росією війна, діє російська пропаганда, зберігаються складні соціально-економічні виклики.

Якому шляху розвитку України у зовнішній політиці Ви надаєте перевагу?

3. СКЛАДОВІ КОНСОЛІДАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ СЬОГОДНІ

Сьогодні основними треками, які впливають на суспільні настрої, процес самоусвідомлення громадян України в рамках єдиної країни, консолідації різних громадян з різних регіонів, є сума питань, пов'язана із процесом суспільно-економічних та політичних перетворень, безпековими викликами:

- запит на реформи та суспільно-політичні зміни після Революції гідності 2014 року;
- негативне ставлення громадян до окупації Росією Криму та агресії РФ в окремих районах Донецької та Луганської областей;
- попит на європейську інтеграцію;
- негативна оцінка процесу імплементації реформ, брак довіри до влади щодо її спроможності проводити реформи;
- запит на дотримання прав людини.

Постмайданні події ще більше актуалізували у різних суспільних верствах попит на реформи, об'єднавчим є прагнення суспільних змін, які б проявлялися у покращенні рівня життя, позитивних економічних перетвореннях, протидії бідності, тобто саме в тих аспектах суспільно-економічного, політичного життя, з якими українці асоціюють процес європейської інтеграції.

3.1. Що об'єднує громадян?

Після початку війни та окупації Криму з'явився також додатковий стимул до зростання попиту громадян у різних регіонах України на євроатлантичну інтеграцію як додатковий безпековий трек. Аспект втрати територій, окупації частини території трактується як загроза існуванню країни, виклик, який мобілізує, підштовхує процеси суспільної консолідації. На важливість для суспільства вирішення питання війни вказують також дані соціологічних досліджень, де серед складових, які найбільше турбують українців, є занепокоєння війною на Донбасі (це турбує 72% громадян).

Проте суспільна консолідація та процес формування громадянської нації ґрунтується далеко не тільки на війні та російській загрозі. Серед інших складових в українців у всіх регіонах країни викликає занепокоєння також рівень життя (60%), економічна ситуація (47%)¹². Відповіддю на ці пріоритети, що турбують громадян, є покращення ситуації, проведення реформ.

Консолідуючий порядок денний — це реформи, суспільні зміни, що ґрунтуються на розвиткові демократичних інститутів (протидія корупції, верховенство права), та складові, які

¹² ЯКІ ПРОБЛЕМИ ТУРБУЮТЬ УКРАЇНЦІВ, <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=702&page=2>

також асоціюються в суспільстві з євроінтеграційним поступом. Попри те, що високі позитивні очікування не справдилися, попри повільний темп реформ та подекуди їх імітацію різноманітними владними інститутами, у частини суспільства зберігається очікування змін, яке, по суті, грає роль одного з елементів єдності. Причому ці очікування не залежать від етнічної складової, мовних практик громадян. Незважаючи на негативну соціальну ситуацію, соціологія демонструє — причому в усіх регіонах України — не тільки розчарування та суспільну фрустрацію, а й бажання незалежності країни, її модернізації, бажання змін, зокрема, в протидії корупції, поступу реформ, встановлення миру на Донбасі¹³.

Важливою складовою, пріоритетом політики, який об'єднує, є потреба у дотриманні державою прав людини. У свою чергу, громадяни України можуть розуміти під правами людини доволі широке коло питань, серед них і дотримання соціально-економічних прав, покращення рівня життя. Високий відсоток осіб, які підтримують цей пріоритет, є спільним для всіх регіонів України.

ЩО СПРИЯЄ ЄДНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ?

Проведення економічних та соціальних реформ	36,8
Проведення реформи децентралізації	8,6
Врегулювання конфлікту на Донбасі	44,3
Повернення Криму	13,8
Збалансована мовна політика	13,0
Дотримання прав людини з боку держави	36,0
Розвиток активного громадянського суспільства	23,4
Інше	1,3
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	15,3

Протягом 2015–2017 рр. зростають також і суспільні розчарування реформами та здатністю влади їх реалізувати. Приміром, при оцінці змін та досягнень найбільша кількість респондентів вказує, що змін та досягнень не було, — 34,9%. Зауважимо, що найбільша кількість громадян, які так вважають, проживає у східному регіоні — більше 50%. Разом з тим громадяни вбачають досягнення у підписанні Угоди про асоціацію з ЄС, у розвитку громадянського суспільства та волонтерства.

ЯКІ ЗМІНИ ТА ДОСЯГНЕННЯ В ДЕРЖАВІ ВИ МОЖЕТЕ НАЗВАТИ?

Розвиток громадянського суспільства	14,1
Формування та розвиток волонтерського руху	27,8

¹³ ДУМКИ ТА ПОГЛЯДИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: вересень 2017 (Омнібус). Дослідження проводив Київський міжнародний інститут соціології з 5 вересня по 2 жовтня 2017 року. Польовий етап тривав з 16 по 29 вересня 2017 року. Опитування проводили в 110 населених пунктах (PSU) у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводили тільки на територіях, які контролює Україна. 2027 анкет.

Формування політичної ідентичності (політичного українця)	6,9
Підписання Угоди з Європейським Союзом про асоціацію	30,1
Протидія олігархічній системі	7,7
Віддалення від пострадянського простору	10,1
Формування позитивного, демократичного іміджу на міжнародній арені	9,4
Інше	0,6
ВВАЖАЮ, ЩО ЗМІН ТА ДОСЯГНЕНЬ НЕ БУЛО	34,9
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	7,3

Негативна оцінка змін та досягнень демонструє не стільки розчарування потребою реформ, скільки оцінку діяльності влади в реалізації реформ. Відповідна складова може демонструвати і негативну оцінку соціально-економічної ситуації, відсутності позитивних змін у політичній системі, недовіру до різних інститутів влади, відсутність бачення змін «патронажно-клієнтських» відносин у політичній системі, наявність своєрідного «негативного соціального капіталу».

Очікування реформ, суспільна мобілізація внаслідок війни на Донбасі, окупація Криму є сьогодні одними зі складових процесу формування ідентичності українців. Можна говорити про постійний процес формування модерної політичної нації, громадянської нації на підставі громадянського підходу, коли громадяни різної етнічної приналежності, які використовують різні мовні практики, об'єднані спільними цінностями, спільним баченням майбутнього країни. В цьому аспекті громадян об'єднує не стільки ставлення до минулого, його оцінки та інтерпретації, скільки намагання формування спільного бачення майбутнього, зокрема, в контексті реформ та геополітичних орієнтацій, серед яких сьогодні превалує євроінтеграційний підхід, на противагу орієнтації на «русский мир». Соціологічні дослідження фіксують збільшення рівня євроінтеграційних настроїв, позитивну динаміку євроатлантичних орієнтацій в усіх регіонах України, незважаючи ані на мовну, ані етнічну ідентичність громадян.

Приміром, згідно з соціологічними дослідженнями, у вересні 2017 року більшість жителів України підтримувала вступ України до ЄС. Порівняно навіть із травнем 2017 року готовність громадян проголосувати за вступ України до ЄС зросла: якби референдум щодо вступу в ЄС провели у вересні 2017 року, за вступ було б віддано 77% голосів, проти — 23%¹⁴. Водночас незважаючи на те, що в усіх регіонах країни частка тих, хто підтримує вступ до ЄС, є більшою порівняно з опонентами цієї ідеї, у західних областях за вступ до Євросоюзу готові проголосувати 76% населення (проти — 5%, не визначилися — 19%); у центральних областях — 60% (15% — проти, 25% — не визначилися); у південних областях — 42% (проти — 26% і близько третини (32%) не визначилися); на сході за вступ до ЄС готові проголосувати 39% (проти — 33%, не визначилися — 28%).

Показово, що в разі референдуму щодо вступу до НАТО голоси розподілилися б таким чином: 62% — за вступ України до НАТО, 38% — проти. Соціологи зазначають, що порівняно з травнем цього року частка людей, які готові проголосувати за вступ України в НАТО, збільшилася.

¹⁴ ГЕОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ: ВЕРЕСЕНЬ 2017, КМІС, <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=720&page=1>

4. СИТУАЦІЯ НАВКОЛО «ПОЛІТИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ» В ОЦІНКАХ ГРОМАДЯН СЬОГОДНІ

Протягом липня 2017 року УНЦПД провів фокус-групові дослідження в трьох регіонах України (Тернопіль, Київ, Дніпро), в яких узяли участь 32 особи — представники інститутів громадянського суспільства, активісти, журналісти. Метою дослідження були ідентифікація бачення актуальних проблем формування громадянської (політичної) ідентичності (сфера міжкультурного діалогу, питання мовної політики, ціннісних орієнтацій, міжрелігійних відносин), оцінка стану розвитку демократичних процесів та визначення розуміння шляхів урегулювання ситуації в Криму та на Донбасі, визначення прогностичних оцінок щодо ситуації в соціально-політичній сфері в Україні. Відбувся обмін думками відносно ставлення до феномену «громадянської нації», новітніх тенденцій у мовній сфері, глобальному впливі громадян на політику.

4.1. Про політичну, громадянську націю

Характеризуючи сьогодні суспільство в плані політичної нації та громадянської ідентичності, слід вказати на потребу громадянського підходу до суспільної консолідації через примат рівних прав для всіх громадян. Затребуваним є питання соціальної справедливості та дотримання прав людини, які, своєю чергою, громадяни можуть доволі широко трактувати, в тому числі й у соціально-економічному вимірі.

У східних регіонах (зокрема, в Дніпрі) вказують, що «під терміном українська політична нація фактично розуміємо громадян України, які не є етнічними українцями і дуже часто не володіють досконало українською мовою, але палко підтримують незалежність і територіальну цілісність країни. Фактично це явище останніх років... Не потрібно соромитися, якщо у нас будуть українці різного етнічного походження, нічого в цьому страшного немає. Швейцарці ж не ображаються, що є франкошвейцарці, італошвейцарці і т.ін.» (учасник фокус-групи з м.Дніпро).

Учасники опитувань солідарні в думці, що відправною точкою у формуванні спільної ідентичності, консолідації та самоусвідомлення суспільства стали події на сході України, які змобілізували громадян різних мовної, регіональної, етнічної орієнтацій в негативному ставленні до російської агресії та відтак до спільних дій задля того, щоб агресія не поширилася на інші регіони.

«Конфлікт на сході, російська агресія — це вирішальні чинники для єднання». *Дніпро*

«Дійсно, зараз відбувається процес творення нації. Український етнос давно існував, впродовж століть. Зараз саме слово «нація» вже містить слово «політична». Тому що коли прокльовується нація — вона, по суті, вже є нацією політичною, адже певна частина людей свідомо підходить до питань політики, громадянства тощо». *Дніпро*

Однією з потреб є вихід на спільну картину бачення майбутнього, узгодження та віднаходження суспільного консенсусу відносно моделей розвитку в зовнішній та внутрішній політиці, формування консолідованого погляду на потребу вирішення конфліктів. Проте йдеться й про сьогоденні проблеми, пов'язані з браком широкого суспільного консенсусу. Учасники експертних опитувань підкреслюють, що в суспільстві можуть існувати протилежні погляди на майбутнє, сповідуватися різні цінності, зокрема й непідтримання ідеї самостійного розвитку країни. Викликом учасники опитувань називають відсутність цілковитої єдності в оцінці подій та геополітичних напрямів.

Водночас актуалізованим дискурсом можна вважати тему суспільної консолідації навколо вибору європейської моделі розвитку, поступу у проведенні реформ, попри наявність суспільних верств, які не сприймають або не усвідомлюють потребу у відповідних перетвореннях.

4.2. Підвищення рівня активності громадян

Учасники опитувань вказують на активізацію суспільних ініціатив — після 2014 року більше громадян стали активними, зокрема й у зборі та аналізі інформації стосовно політичних процесів.

Фіксують зростання зацікавлення пересічних громадян політичними процесами в Україні, ходом реформ. Певною мірою на демонстрацію цього зацікавлення впливають соціальні мережі, які відкривають більше інформації про діяльність влади та показують можливості безпосереднього залучення громадян до процесу оцінки рішень влади. Частина українців вважає, що підвищився рівень впливу пересічних громадян на владу та на процес ухвалення рішень. Водночас на тлі підвищення заполітизованості суспільства учасники опитувань зауважують на недостатній компетентності громадян в оцінці політичних процесів, впливі популізму, браку фаху для реалістичної оцінки рекомендацій з питань політики.

Вплив на процес ухвалення рішень	<p>«У громадян змінилося ставлення до того, що відбувається в країні. Вони зрозуміли, що мають впливати на прийняття рішень, мають впливати на інших, на державотворення і доводити владі, що цей тренд треба наслідувати і за цим трендом рухатися». <i>Київ</i></p> <p>«Я бачу, що люди, які не мали жодного відношення до політики, сьогодні дуже активно перепощують або коментують політичні повідомлення. Прокментувати, розібратися, висловити свою думку — це дуже вартісна дія і це справді те, чого ми добилися завдяки нашій Революції гідності. Тому мені здається, хоч не можу сказати на 100%, що нація політично відбулася». <i>Київ</i></p>
Питання компетентності громадян	<p>«Думаю, не тільки зараз, не тільки з початком війни громадськість стала політизованішою. Але дуже не вистачає досвідченості. Кожна бабуля вважає, що вона має право, адже людей навчили ще з початку незалежності: ми тепер вільні, ми незалежні, ми маємо право. З одного боку, це прекрасно: люди долучаються до політичного життя, хочуть якось на нього впливати». <i>Дніпро</i></p>

4.3. Оцінка суспільної консолідації

Можна виділити низку факторів, які сьогодні об'єднують, консолідують суспільство. Відповідні тези одноставно озвучили експерти у різних регіонах країни:

- консолідація суспільства під впливом агресії та зовнішньої загрози;
- консенсус частини суспільства стосовно напрямку розвитку України — європейська інтеграція;
- об'єднання навколо потреби проведення реформ, протидії корупції, захисту прав людини, негативна оцінка ефективності влади у проведенні реформ.

Значною мірою спільною є негативна оцінка темпів реформ, який характеризується як «відкат назад» на тлі високих суспільних очікувань. Зокрема, йдеться про корупцію, скепсис стосовно адміністративної реформи, хоча й не заперечуються окремі реформи, приміром, в енергетичній сфері.

Європейський вибір	<p>«Я би додав євроінтеграцію як загальний консенсус щодо цивілізаційного вектора. Відданість західним цінностям і консолідація для відсічі російській агресії, — ці два тренди об'єднали громадян». <i>Київ</i></p> <p>«Відповідно до європейського вибору, актуалізуються всі ті європейські цінності, про які ми говоримо. Ми погано, але йдемо цим шляхом. Ми поступово адаптуємося до цього шляху. Звичайно, це процес складний. Ми всі хочемо швидких змін. Цього не буде. Поступовий період складної адаптації триває. Якщо подивитися на нас нинішніх і на нас три роки тому, — це зовсім різні люди. Якщо ми порівняємо себе нинішніх із тими, якими були 10 років тому, — побачимо ще більшу різницю. А нам хочеться швидких змін. Отже, є певний європейський вектор, він об'єднує і схід, і захід, і північ, і південь, і цим шляхом треба йти». <i>Дніпро</i></p>
Консолідація суспільства під впливом агресії та зовнішньої загрози	<p>«Негативний нібито фактор, але найпотужніший — він змусив людей визначитися. Зовнішній ворог завжди об'єднує, зовнішня загроза. І це не тільки зараз, так було з давніх часів». <i>Київ</i></p> <p>«Ще треба дослідити, як було сформульовано питання. Ми не можемо оперувати цими даними, не знаючи обставин і повністю всіх вихідних даних. Але про те, що збільшується процент осіб, які визнають себе українцями в Україні, після Революції гідності і війни — не АТО, а війни в Донецькій і Луганській областях, — це незаперечний факт. Проте ці процеси йдуть «знизу», а «нагорі» немає ніяких процесів». <i>Тернопіль</i></p> <p>«Не скажу, що у нас тут є страх війни, але питання безпеки цікавлять, тому що ми розуміємо, що війна дуже близько. За кількістю людей, призваних на службу, Дніпропетровська область займає перше місце. Війна зачепила практично кожну сім'ю. Родичі, друзі, знайомі — хтось був, хтось повернувся, хтось не повернувся. Ця тема є постійною». <i>Дніпро</i></p>

<p>Об'єднання стосовно вирішення проблем реформ, протидія корупції, освіта</p>	<p>«Для всіх зараз важлива тема — боротьба з корупцією, побудова транспарентної держави. Потрібні якісь конкретні кроки — щоб влада це зробила, показала, і люди хоч би в щось повірили, побачили рух. Є невеличкі реперні точки, які люди підтримують у вірі в те, що ми рухаємося в напрямку західної цивілізації, а не знову в мордор». <i>Київ</i></p> <p>«Єдине для всіх прошарків, для всіх орієнтацій українців — освіта. Діти, освіта — це те, що хвилює всіх. Це погляд в майбутнє, надія на краще майбутнє. Тому я вважаю, що освіта об'єднує нас». <i>Дніпро</i></p>
<p>Негативна оцінка перебігу реформ, «відкат назад»</p>	<p>«Коли швидкі зміни відбуваються за дуже короткий строк, а стосуються дуже великих речей, ми спостерігаємо різкий відкат назад. Це те, що по-комуністичному називалося контрреволюція. Зараз відбувається повний відкат від реформ, які начебто несли такий прогрес». <i>Дніпро</i></p> <p>«Найголовніше, що мусить бути, — абсолютна впевненість у тому, що не схибить ця українська політична нація, про яку ми говорили, що не будуть красти». <i>Дніпро</i></p> <p>«За даними останніх соціологічних опитувань, таких тем дві — тарифи, заробітна плата (тобто що їсти). Це абсолютно об'єднує всю Україну... Насправді людей цікавить задоволення вітальних потреб. Глобально цікавить питання навіть не зарплати, а саме наявності роботи». <i>Дніпро</i></p>

4.4. Оцінка політики декомунізації

У цілому до процесів декомунізації ставляться позитивно в різних регіонах, вказуючи, що досі бракувало політичної волі впроваджувати відповідні кроки, що було втрачено час, на відміну від інших пострадянських країн, приміром, країн Балтії, які провели політику декомунізації ще на початку 1990-х.

Учасники опитувань говорять про відсутність у різних регіонах будь-яких помітних протестів проти декомунізації і констатують, що політика декомунізації не є широким тлом для соціальних сил задля використання її як фактора політичної мобілізації різних суспільних груп, створення політичних конфліктів.

Частина респондентів, попри підтримку політики декомунізації в цілому, негативно оцінює її методи, інтерпретуючи їх як «більшовицькі», що викликає несприйняття. Наводили приклади різного ставлення до процесу декомунізації, зокрема й тієї частини суспільства, яка зберігає ностальгію «за старими назвами», проте позитивно ставиться до процесів європейської інтеграції та реформ. Але позаяк проросійські сили активно використовують аргументи проти декомунізації, ці суспільні верстви, хоч і сприймають декомунізацію контрверсійно, однак підтримують її.

Декомунізація

«При Кравчуку і при Кучмі таку політику не можна було провести, це очевидно. Тому добре, що декомунізацію проводять хоча би зараз. І головне: скільки було раніше галасу, а ніякої реакції насправді немає — ні протестів, ні мітингів, окрім якихось окремих, дуже маргінальних. Розумію, що є люди ідеологічні, комуністи, я це поважаю. Принаймні у цих людей є хоча б якесь своє бачення. Але таких небагато. Більшість же сприймає декомунізацію так: держава так сказала, ми так вирішили, публічно так оголосили, і абсолютна маса людей з цим погодилася. Хтось радісно, хтось просто прийняв як факт, що Леніна не буде. Тут головне — щоб держава проводила політику. Я вважаю, що це абсолютно правильна політика — це минуле, з яким давно треба було розлучатися, бо воно нас тягнуло назад, навіть своєю непотрібною візуалізацією, яка не мала вже ніякого смислу». *Київ*

«Той, хто жалкує про декомунізацію, опинився в руках проросійськи спрямованих сил. Мені, може, й хотілося б зберегти якусь стару назву вулиці, але оскільки це взяли на щит проросійські опоненти, то тепер я обом руками за декомунізацію». *Дніпро*

«Це все відбувалося більшовицькими методами — і це те, що мене бісить у цьому питанні». *Дніпро*

4.5. Ставлення до мовної ситуації

Щодо мовної політики, значною мірою в оцінках громадян йдеться про потребу підтримки української мови як державної та збільшення її використання в публічній, адміністративній сферах. Відповідні тези проголошує й частина російськомовних громадян, особливо зі східних регіонів, де, як вони зауважують, відчувається обмаль української мови в публічному просторі. Іноді навіть йдеться про зміну російськомовними мовних практик — вони намагаються більше вживати українську мову в публічному просторі. Дискусії точилися навколо питань мовної політики, зокрема, зменшення вжитку російської мови в медіа, наданні публічних послуг. З одного боку, респонденти вказували на потребу розвитку української мови як інтегративної в суспільстві, з іншого боку, окремі соціальні групи з огляду на регіональну специфіку вважають за потрібне поступово переходити до збільшення вживання української в публічному просторі. Показово, що частині громадян, які є російськомовними та підтримують розвиток і незалежність України, важливо зберігати можливість використання російської мови в особистому спілкуванні. При цьому не викликає заперечення необхідність розвитку української мови як державної та розширення її використання в повсякденному житті.

Водночас існують думки про необхідність захисту та підтримки української мови, а також про значну роль російської мови у соціальних процесах.

Показово, що учасники опитувань продовжують фіксувати зміну мовних практик громадян: російськомовні вживають більше української мови, проте це не має масового характеру, але повсякденне використання російської мови не впливає кардинальним чином на лояльність до українського суспільства, яке сьогодні має інклюзивний, відкритий характер.

<p>Ставлення до посилення ролі української мови</p>	<p>«Квоти на телебаченні підтримую стовідсотково. Але треба постійно зважувати, наскільки ті чи інші кроки виправдані і чи не призведуть вони до протилежного результату. Тому що ми можемо замість посилення патріотичної складової, скажімо, в інформаційній сфері, отримати, навпаки, дуже жорстку відразу. Це причина, через яку я дуже жорстко виступаю проти якоїсь примусової українізації. Для кожної події мусить дозріти ґрунт». <i>Київ</i></p> <p>«Я абсолютно серйозно вважаю, що не можна зараз повністю переводити відомства, державні установи, особливо на сході, на українську мову. Треба взяти паузу або якось це зробити коректно, щоби людей підготувати до цієї ситуації». <i>Київ</i></p>
<p>Потреба у створенні середовища для розвитку та функціонування української мови</p>	<p>«Потрібно створювати середовище, де б зростала частка української мови. Тому що дуже часто люди нарікають на те, що їм не вистачає середовища для спілкування українською мовою: навіть якщо вони хочуть на неї перейти, стикаються з тим, що навколо з ними говорять російською. Якщо буде створено масоване середовище української мови, без примусу для самих людей, звичайних громадян, переходити на українську, то внаслідок того, що вони будуть все більше і більше зустрічатися, чути мову, зіштовхуватися з нею, через кілька поколінь відбудеться абсолютно природний, ненасильницький, спокійний перехід усіх громадян на українську мову, або принаймні оволодіння цією мовою». <i>Київ</i></p>
<p>Зміни мовних практик, зокрема серед російськомовних громадян</p>	<p>«Я на чверть росіянин. Я російськомовний. Українською мовою почав спілкуватися з 2014 року. Я є живим доказом того, що я змінююся, що країна навколо мене змінюється. Моя дружина цілковито російськомовна. Ми з нею вдома спілкуємося тепер українською мовою, ми дитину вчимо українській мові. І таким чином, я думаю, якісь зміни настають». <i>Київ</i></p> <p>«Йдеться про громадян України, які не є етнічними українцями і дуже часто не володіють досконало українською мовою, але палко підтримують незалежність і територіальну цілісність. Фактично це явище останніх років». <i>Дніпро</i></p>

5. ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ, ДЕОКУПАЦІЯ ТА РЕІНТЕГРАЦІЯ

Важливими виглядають заходи із розбудови суспільної довіри, комунікації реформ, політики в мовній, етнополітичній сфері, політики пам'яті. Питання розбудови суспільної довіри та проведення реформ нерозривно пов'язані з питаннями побудови демократичних інститутів, включенням питань суспільної консолідації в площину реформ, у тому числі й секторальних, реформи децентралізації, яка враховує також питання посилення спроможності громад, їхні етнічні особливості та міжрегіональну кооперацію в рамках унітарної України.

Так чи інакше, попри відсутність системної політики в цій сфері, різні гілки влади здійснюють різноманітні політичні кроки навколо теми реінтеграції. При Президенті України ще у 2016 році було створено Раду з питань національної єдності, але вона так і не розпочала системну роботу. Було підписано президентський Указ №534/2016 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері». Протягом 2016 року державні адміністрації ухвалювали низку державних планів на виконання указу, які містили майже дотичні пункти стосовно сприяння реалізації районних громадських ініціатив, спрямованих на зміцнення національної єдності, утвердження патріотизму, відновлення і збереження національної пам'яті, розвиток національної свідомості, популяризацію духовно-культурної спадщини українського народу; популяризації волонтерського руху; інформації про історію українського народу; заходи національно-патріотичного виховання підростаючого покоління, подолання існуючих у суспільстві стереотипів та пропагандистських міфів, спрямованих на руйнування єдності українського народу; інтеграції ВПО.

21 березня 2018 року уряд затвердив План заходів щодо зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства. Офіційно основними завданнями є проведення наукових, прикладних та соціологічних досліджень у зазначеній сфері, подальше відстоювання прав людини і громадянина, зокрема, привернення уваги міжнародної спільноти до систематичних порушень основних прав і свобод на тимчасово окупованих територіях. Йдеться про взаємодію всіх ланок виконавчої влади з організаціями громадянського суспільства, які працюють з місцевими громадами, щодо проведення просвітницьких заходів у Донецькій та Луганській областях, насамперед у населених пунктах, розташованих на лінії зіткнення, а також на тимчасово окупованих територіях. Серед завдань — посилення позицій української мови як державної, її ролі в освіті як фактора, що відіграє провідну роль у процесах консолідації українського суспільства та інтеграції національних меншин, реалізації їхнього права на освіту державною мовою. Заплановано вжити заходів для розвитку та посилення міжрегіонального співробітництва, проведення комунікаційних заходів за участі внутрішньо переміщених осіб, експертів, зокрема, стосовно тематики реінтеграції тимчасово окупованих територій тощо.

Часто формальним залишається виконання Плану дій уряду «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року»¹⁵, що містить напрями політики, які б сприяли консолідації суспільства, зокрема, питання інтеграції внутрішньо переміщених осіб, заходи з протидії дискримінації, інтеграції національних меншин та корінних народів, заходи з інтеграції тимчасово окупованих територій. Пра-

¹⁵ <https://www.kmu.gov.ua/ua/npsa/248740679>

возахисники вказують на брак синергії органів державної влади і громадськості та на те, що реформи в країні далеко не завжди враховують вищезгадані завдання.

Заходи органів влади для консолідації суспільства часто кореспондуються з питаннями патріотичного виховання та заходами, що є важливими з точки зору мовно-культурної політики, але не включають в себе повною мірою питання прав людини, проведення підтримуваного урядом (а не тільки міжнародними організаціями та неурядовими ініціативами) системного діалогу щодо національної єдності, не містять реальної бюджетної підтримки й не мають інтегрального значення.

5.1. Безпечна реінтеграція. Питання реінтеграції окремих районів Донецької та Луганської областей

Завершення війни на Донбасі, припинення бойових дій — одна з ключових тем, яка турбує сьогодні громадян. Незважаючи на тимчасову окупацію окремих районів Донецької та Луганської областей, у суспільстві превалює погляд не щодо відтинання цих теренів від України, а щодо їх деокупації та реінтеграції. При цьому цей процес не має порушувати територіальної цілісності країни, нести загрози зовнішньополітичній орієнтації, порушувати права та свободи громадян. Попри заморожену ситуацію «не-миру», більшість українців, як демонструють дані досліджень, виступають проти відокремлення Донбасу. Так, встановлення миру на Донбасі силовим шляхом підтримують лише 18% населення, але на мир «за будь-яку ціну» згодні лише 18% опитаних. Більшість — 49% — вважає, що «заради миру варто погоджуватися на компроміси, але не на всі». Водночас неприйнятними виявилися пропозиції проведення місцевих виборів на Донбасі на умовах, що їх вимагають самопроголошені лідери ОРДЛО та Росія (63% населення вважають такий компроміс неприйнятним і тільки 12% — прийнятним), та повна амністія всіх учасників бойових дій проти українських військ (58% вважають це неприйнятним і 16% згодні на такий компроміс). Згода на особливі політичні та економічні відносини тимчасово непідконтрольних територій з Росією не знаходить суспільної підтримки: 49% — проти, 20% — за. Переважно неприйнятними видаються і такі варіанти домовленостей, як формування місцевої поліції, судів та прокуратури в ОРДЛО винятково з місцевих представників (55% опитаних — проти цього, 17% — за), внесення змін до Конституції України щодо надання російській мові статусу державної (56% — проти, 24% — за), надання і закріплення у Конституції «особливого статусу» окремих територій Донецької та Луганської областей (відповідно, 49% та 28%), а також ухвалення закону про нейтральний та позаблоковий статус України (41% називають це неприйнятним компромісом, але 33% були б із ним згодні)¹⁶.

Сьогодні на сході країни тривають бойові дії змінної інтенсивності. Станом на квітень 2018 року було вже 13-те перемир'я, запроваджене в рамках Мінських угод, але безпекова ситуація залишається незмінною. Міжнародні експерти фіксують не тільки військову допомогу РФ місцевим збройним формуванням, але й масовані обстріли з російської території. Війська Збройних Сил України (ЗСУ) змушені відкривати вогонь у відповідь. За даними ООН, за весь час конфлікту не менше 10090 осіб загинули, ще 23966 було поранено, а понад 1600000 осіб були змушені переселитися із зони конфлікту.

¹⁶ <http://dif.org.ua/article/mir-na-donbasi-chi-za-bud-yaku-tsinu-gromadska-dumka13890>

Донецька і Луганська області — це густонаселені райони України. Чисельність населення Донецької області на 1 травня 2017 року складала 4234,3 тис. осіб, Луганської області станом на 1 квітня 2017 р. — 2192,1 тис. осіб. У результаті конфлікту в цих густонаселених районах середня щільність населення зменшилася на 20,2%. Інфраструктура регіону постраждала в результаті бойових дій. За оцінками експертів, найбільших руйнувань зазнали житлові будинки і системи енерго-, водо-, теплопостачання. Загальна сума збитків тільки в Донецькій області перевищує 1,25 млрд. грн¹⁷. Ці цифри лише зростають, а значна частина соціальної інфраструктури та великі промислові підприємства залишилися на непідконтрольній Україні території. Військові дії, міграція в результаті бойових дій, інформаційний вплив з боку РФ і окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО), втрата економічного потенціалу особливо негативно впливають і на регіон у цілому, і на громади, які проживають біля лінії зіткнення, на територіях, контрольованих українським урядом.

Уряд України здійснював кроки для вирішення гуманітарних і соціально-економічних проблем на контрольованих територіях. Програму «Заходи з відновлення Донбасу» було прийнято розпорядженням Кабміну №1002 від 16 жовтня 2014 року¹⁸. Ці заходи були спрямовані в основному на відновлення постраждалої інфраструктури. 20 квітня 2016 року було створено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб України (МТОВ) (на базі Держагентства з питань відновлення Донбасу і Держслужби з питань АР Крим та Севастополя). 31 серпня 2016 року уряд України підтримав концепцію Державної цільової програми «Відновлення і розбудови миру в східних регіонах України»¹⁹. У документі йшлося про політику уздовж лінії розмежування на територіях, підконтрольних Україні, та констатувалося, що політика відновлення виконується безсистемно, а основні напрямки фінансування не визначено. Було виділено три головних напрями діяльності:

- Відбудова критичної інфраструктури та соціальних послуг: об'єктів енергетики, транспорту, водопостачання і водовідведення, також планується відновлювати заклади системи освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення.
- Підтримка малого і середнього бізнесу.
- Розвиток громадянського суспільства в регіоні, відновлення довіри й миру.

11 січня 2017 року Кабінет Міністрів затвердив план заходів, спрямованих на реалізацію деяких засад державної внутрішньої політики щодо окремих районів Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження. План передбачав дії з боротьби із корупцією, вирішення питань інфраструктури, підвищення довіри в громадах (заходи в сфері освіти, медичного обслуговування). Водночас сьогодні складно говорити про безпроблемну імплементацію всіх напрямків діяльності, оскільки ефективності політики заважає відсутність скоординованих дій держапарату, брак належного фінансування, військові дії в регіоні. За інформацією експертів, у 2016 році велика частка коштів, перерахованих до спеціального фонду бюджетів Донецької та Луганської областей в липні (3,8 млрд. грн.), практично не використовувалася, незважаючи на гостру потребу у відбудові інфраструктури та житлового фонду. Причиною цього експерти назива-

¹⁷ Національна Академія Наук України, Відродження Донбасу: Оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики, 2015 р., http://nbuviar.gov.ua/images/nauk-mon/Vidrodgennya_Donbasu.pdf

¹⁸ Кабінет Міністрів України, Розпорядження «Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей», No. 1002, 2014 р. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1002-2014-%D1%80>

¹⁹ Мирна ініціатива: як уряд збирається відроджувати Донбас, РБК-Україна, 31 серпень 2016 р., <https://daily.rbc.ua/ukr/show/mirnayainitsiativa-pravitelstvo-sobiraetsya-1472640150.html>

ли не виправдану централізацію управління проектами²⁰. Актуальною також є необхідність повної реінтеграції підконтрольних територій в Україну, вирішення соціальних, гуманітарних проблем, зміцнення заходів довіри всередині регіону і зовні. Необхідна політика комунікації з громадянами, які проживають на непідконтрольних територіях, хоча їх повна реінтеграція можлива лише за умови вирішення проблем безпеки, виведення російських військ, демілітаризації регіону.

Серед основних проблем, що хвилюють громадян, котрі мешкають біля лінії зіткнення на контрольованій території, було виділено 4 складових:

- проблеми у сфері безпеки;
- отримання соціальних та адміністративних послуг, проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО);
- дефіцит питної води, відсутність світла, проблеми з якісною медичною допомогою;
- соціально-економічні проблеми, притаманні всій Україні (безробіття, зростання цін на комунальні послуги, прояви корупції), загострені в зоні конфлікту²¹.

Незважаючи на мінімальний прогрес у Мінському процесі²², всі сторони разом з міжнародними організаціями продовжують стверджувати, що наразі Мінському процесу немає альтернативи. У свою чергу, українське суспільство дає досить контроверсійну оцінку поточних результатів Мінського процесу: 38,4% респондентів оцінюють їх негативно, 28,4% — нейтрально, 11,6% — позитивно. Соціологічні дослідження демонструють значною мірою негативне ставлення до пунктів Мінських домовленостей. Так, проти надання особливого статусу неконтрольованим територіям Донбасу виступають 55,2% респондентів, проти повної амністії — 56%, проведення місцевих виборів — 71%, формування місцевої поліції, судів і прокуратури винятково з місцевих представників — 59,4%, проти надання права на особливі економічні відносини ОРДЛО з РФ — 59,9% респондентів²³.

Незмінно питання безпеки продовжує бути основним на порядку денному засідань Тристоронньої контактної групи. Нарікінці грудня 2017 року відбувся обмін заручниками: 74 українських громадян було звільнено з ув'язнення на тимчасово окупованих територіях. Українська сторона ініціювала створення підгрупи з питань кордону, мотивуючи це тим, що якщо процес відновлення контролю над кордоном потрібно почати на наступний день після вступу в повноваження обраних місцевих органів влади, то його деталі потрібно узгодити

²⁰ Валентина Самар, Гібридний «євроремонт» Донбасу, ZN.UA, 2 червня 2017 р., https://dt.ua/internal/gibridniy-yevroremont-donbasu-244430_.html

²¹ За матеріалами дослідження УНЦПД, 2017, Громадяни і держава на підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей. Проблеми, виклики, бачення майбутнього, Жовтень 2017 р.

²² Процес врегулювання конфлікту на сході України розпочався влітку 2014 року. В рамках Нормандського формату була досягнута домовленість про створення Тристоронньої контактної групи з врегулювання конфлікту, до якої увійшли представники Росії, України і ОБСЄ. 23 червня відбулося перше засідання контактної групи. За результатами роботи Тристоронньої контактної групи 5 вересня 2014 року, під час ескалації воєнних дій, було підписано Мінський протокол, котрий склався з 12 пунктів. Його підписанню передувала ескалація бойових дій в районі Іловайська за безпосередньої участі збройних сил Росії. Документ підписали посол ОБСЄ Хайді Тальявіні, другий президент України Леонід Кучма і посол Росії в Україні Михайло Зурабов. Також свої підписи під документом поставили представники самопроголошених ДНР і ЛНР Олександр Захарченко та Ігор Плотницький. 12 лютого 2015 року, після чергової ескалації, було підписано Комплекс заходів з виконання Мінських домовленостей. Документ вимагав повного припинення вогню, а також відведення всіх важких озброєнь обома сторонами з метою створення між ними зони безпеки шириною не менше 50 км.

²³ Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, Майбутнє окупованих територій Донбасу: можливі варіанти, 16 лютого 2017 р., <http://dif.org.ua/article/maybutne-okupovanih-teritoriydonbasu-mozhlivi-varianti>

заздалегідь. Невід'ємною складовою Мінського процесу є санкції західних держав, накладені на осіб, пов'язаних з режимом колишнього Президента України Януковича, осіб, наближених до президента РФ Путіна, пов'язаних з ними підприємства, а також на деякі сектори російської економіки. Перший раунд санкцій (в основному персональних) було накладено в березні–квітні 2014 року у зв'язку з подіями в Криму. Надалі санкції посилювалися і продовжувалися, і їх скасування залежало від виконання Мінських домовленостей. Лідери західних країн неодноразово заявляли, що санкції залишатимуться чинними до повного відновлення територіальної цілісності України.

15 березня 2017 року указом Президента України було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні додаткові заходи із протидії гібридним загрозам національній безпеці України»²⁴. Раніше Президент України гостро критикував блокаду, ініційовану парламентськими опозиційними силами, що раніше входили в урядову коаліцію. Блокада стала своєрідною відповіддю на захоплення та «націоналізацію» українських підприємств, що знаходяться на територіях так званих ДНР і ЛНР, які почалися одразу після створення там «тимчасових адміністрацій» 1 березня 2017 року. За словами секретаря РНБО Олександра Турчинова, транспортна блокада триватиме до повернення захоплених підприємств під українську юрисдикцію, а також до виконання сепаратистами перших двох пунктів Мінських угод — припинення вогню і відведення важких озброєнь від лінії зіткнення.

Згідно з Мінськими домовленостями, 16 вересня 2014 року Верховна Рада прийняла Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», який запровадив особливий режим самоврядування на непідконтрольній українському уряду території. У березні 2015 року до статті 10 цього закону були внесені зміни, за якими статті 2–9 закону набувають чинності після «набуття повноважень органами місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей, обраними на позачергових виборах, проведених відповідно до Конституції України, цього та інших законів України», а також відповідно до стандартів ОБСЄ. Про проведення виборів у рамках Мінського процесу домовитися не вдалося. Закон було прийнято строком на 3 роки, і його дія була пролонгована у вересні 2017 року.

6 жовтня парламент України ухвалив у цілому Закон «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей» (№7164), яким було продовжено на один рік від дня набрання законом чинності особливий порядок місцевого самоврядування в «окремих районах Донецької та Луганської областей, до яких належать райони, міста, селища, села, що визначаються рішенням Верховної Ради України».

У Верховній Раді розгорілися справжні баталії за те, щоб у Законі «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» не було посилання на Мінські домовленості. Окремі політики та експерти вважають, що Мінські домовленості є нікчемними, а прийнятий у відповідності до них закон про особливості місцевого самоврядування в ОРДЛО є не вигідним Україні. Водночас слід зазначити: 1) Мінські домовленості не формалізують окремого субнаціонального (регіонального) рівня управління територією, яка сьогодні окупована, у складі України. ОРДЛО — це не регіон з системою регіональної влади, а сукупність «районів» двох областей. На відміну від, скажімо, Молдови, де формалізовано «Придністровський регіон»; 2) Українська дипломатія у 2015 році заклала у Мінські домовленості важливу позицію — особливості управління в ОРДЛО здійснюються на основі законодав-

²⁴ Президент України, Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 березня 2017 року «Про невідкладні додаткові заходи із протидії гібридним загрозам національній безпеці України», No. 62, 2017 р., <http://www.president.gov.ua/documents/622017-21470>

ства про місцеве самоврядування в Україні. Згідно з Конституцією України, базовою одиницею місцевого самоврядування є територіальна громада села (або об'єднання сіл), селища, міста; спільні інтереси територіальних громад представляють районні і обласні ради²⁵.

Після численних дебатів Верховна Рада в січні 2018 року ухвалила внесений Президентом України Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей»²⁶. Серед основних положень закону — зокрема, визнання окремих районів Луганської і Донецької областей тимчасово окупованими, а Росію — країною-агресором. В основному закон врегулює важливі питання управління регіоном. Закон визначає права громадян під окупацією і не маркує частину громадян як «коллаборантів». Це також важливий реінтеграційний месидж.

Однозначно ідея даного законопроекту йде на крок уперед від запровадження воєнного стану чи від надання ОРДЛО статусу окупованої території. Разом з тим законопроект відсилає нас до закону про правовий режим воєнного стану, чим розширює інструменти державної політики в операціях на сході України. Проте політики з реінтеграції, перехідного правосуддя ще потребують розробки та суспільних дискусій.

5.2. Питання реінтеграції та деокупації Кримського півострова

У 2014–2016 роках в політичному дискурсі більш ніж популярною була ідея про те, що проведення соціально-економічних реформ в Україні, політика європейської інтеграції та соціокультурне зближення з Європою створять умови для повернення Криму до складу України та позбавлять наслідків незаконної анексії, що відбулася внаслідок окупації частини території України Росією.

Тимчасова окупація Росією АР Крим почалася 20 лютого 2014 року. Акт незаконної окупації спричинив на Кримському півострові системні порушення окупаційною владою та офіційними структурами РФ прав людини, майнових прав і прав власності. Загалом українська держава, фізичні та юридичні особи втратили активи українських державних компаній в енергетичній сфері, користуванні надрами, харчовій, суднобудівній та хімічній галузях, аграрному секторі, об'єкти культурної спадщини, архіви, музеї, бібліотеки, наукові установи.

У 2014–2018 роках у зв'язку з ескалацією конфлікту на Донбасі та анексією Криму США і країни ЄС запровадили проти РФ секторальні санкції. Україна припинила торгівлю, водопостачання, енергопостачання, транспортні перевезення на Кримський півострів. У 2014–2015 роках було припинено авіа-, залізничне та рейсове автомобільне сполучення з півостровом. Ефект від цих заходів оцінюють у мільярдні збитки для російського бюджету. Росія так і не змогла вжити заходів для системної економічної перебудови півострова. Незважаючи на те, що окуповані території Криму стали одними з найбільш дотаційних для російського бюджету, основні бюджетні трансферти — це трансферти «продання», а не розвитку. Серед масштабних проектів Росії в Криму — авральне прокладання «енергомосту» та будівництво мосту, який має сполучити півострів з Кубанню.

²⁵ УНЦПД Research Update 18 (759), 2017, 30 жовтня 2017 року, http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=779:operac-ya-re-ntegrac-ya&catid=8&lang=ua&Itemid=201

²⁶ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62638

Зважаючи на окупацію Кримського півострова Росією, українська влада має обмежені можливості впливу на ситуацію в Криму, захисту прав людини.

Після початку незаконної окупації Криму було ухвалено низку законів, нормативно-правових актів, які врегульовують окремі питання стосовно прав громадян на тимчасово окупованій території, говорять про майнові права, визначають межі тимчасово окупованої території, визначають виклики у сфері національної безпеки, формують основні напрями державної політики в сфері освіти, соціальної політики щодо громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території Криму, та внутрішньо переміщених осіб з Кримського півострова.

Водночас багато проблем залишаються актуальними для ВПО з Криму та для громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території. Незважаючи на незаконну окупацію Криму та відсутність сполучення, мобільність громадян залишається високою; прирізом, у 2017 році адміністративну межу з окупованим півостровом перетнули 2513,3 тис. осіб.

За офіційними даними, станом на 5 лютого 2018 року взято на облік 1 493 057 переселенців, або 1 218 611 сімей з Донбасу і Криму. Загалом станом на 1 червня 2017 року на території материкової частини України проживають 22903 громадян, які переселилися з Кримського півострова. 65,8% (15061 особа) з числа вимушених переселенців — працездатні чоловіки та жінки, 26,2% (6006 осіб) — діти, 8% (1836 осіб) — громадяни з інвалідністю та люди похилого віку.

15 квітня 2014 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»²⁷. Згідно зі статтею 3 цього закону, тимчасово окупованою територією визначено:

1) сухопутну територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилегло до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над вищевказаними територіями.

Цим законом (частина 6 статті 6) Російську Федерацію було визначено як державу, що здійснює окупацію.

Створено вільну економічну зону (ВЕЗ) «Крим» у АР Крим та місті Севастополі відповідно до Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України»²⁸. Статтею 12 цього закону встановлено особливості функціонування ВЕЗ. З перших днів появи законопроекту експерти та журналісти критикували його як лобістський і такий, що легалізує анексію та порушує права людини. Представники громадянського суспільства вимагали не приймати цей закон, потім — ветоувати, потім — не підписувати, а потім — скасувати. Вони вказували, що метою «вільної економічної зони» є легалізація компаній, розташованих у Криму, які належать великим українським бізнесменам. Правозахисники розкритикували закон за те, що він прирівнює фізичних осіб з податковою адресою на території ВЕЗ «Крим»

²⁷ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>

²⁸ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-18>

до нерезидентів, що, на їхню думку, створило передумови для дискримінації мешканців півострова через заборону вивезення визначених законом сум грошей, неоднакове банківське обслуговування кримських і некримських українців тощо. Втім дискримінація щодо банківського обслуговування переважно стала наслідком постанови Національного банку України від 03.11.2014 р. № 699²⁹.

Під впливом громадянської кампанії з блокування транспортних перевезень в окуповану АР Крим постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 р. № 1035 «Про обмеження поставок окремих товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території на іншу територію України та/або з іншої території України на тимчасово окуповану територію» було заборонено «на період тимчасової окупації» поставки товарів (робіт, послуг) під усіма митними режимами з тимчасово окупованої території на іншу територію України та з іншої території на тимчасово окуповану, за винятком: особистих речей громадян, соціально значущих продуктів харчування.

Попри відсутність публічно визначеної стратегії деокупації Кримського півострова, обмежені можливості впливу на ситуацію на півострові з огляду на його тимчасову окупацію, українська влада вживає низку політичних кроків у сфері освіти, гуманітарної та соціокультурної політики, докладає дипломатичних зусиль для звільнення Криму, задоволення прав громадян України, які проживають у Криму. Це політичні кроки у сфері надання адміністративних послуг, у культурній політиці, захисті прав людини, в освіті та інформаційній політиці.

У цілому сьогодні політика деокупації зримо зосереджена на поєднанні дипломатичних та політичних кроків з деокупації, які також передбачають інтеграційні заходи та задоволення прав осіб з тимчасово окупованої території на території материкової України, зокрема:

- забезпечення міжнародно-правового визнання Росії державою-агресором, передовсім з боку ООН, ЄС і НАТО;
- притягнення РФ до міжнародно-правової відповідальності згідно зі згаданими конвенціями, а також забезпечення компенсації збитків, завданих внаслідок збройної агресії Російської Федерації та окупації АР Крим та Севастополя, проведення переговорів та інших позасудових заходів урегулювання спорів з РФ у рамках Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, Конвенції ООН з морського права 1982 року³⁰;
- участь у спорах між українськими інвесторами та урядом РФ за Угодою між урядом України та урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій 1998 року;
- сприяння відповідним центральним органам виконавчої влади (ЦОВВ) у підготовці та супроводі міждержавних, індивідуальних та колективних позовів проти РФ у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ);

²⁹ <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=11719725>

³⁰ 16 січня 2017 року держава Україна подала позов до Міжнародного суду ООН з метою притягнення Російської Федерації до відповідальності, зокрема, в рамках Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Україна стверджує, що Російська Федерація порушує Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, беручи участь у кампанії дискримінації неросійських громад, які проживають на окупованій території Кримського півострова, зокрема, спільнот етнічних українців і кримських татар. Суд зобов'язав РФ «утриматися від обмежень щодо кримських татар на представництво власних інтересів, включно з поновленням діяльності Меджлісу», а також забезпечити поновлення освіти українською мовою.

- взаємодію з міжнародними партнерами України щодо комплексного та системного засудження впровадження Російською Федерацією механізму вибіркового невиконання рішень ЄСПЛ;
- створення механізмів моніторингу ситуації з правами людини в окупованому Криму з боку Ради Європи, ОБСЄ, ООН, ЮНЕСКО та міжнародних правозахисних організацій згідно з чинними правовими стандартами, у т.ч. шляхом використання конвенційних та інституційних моніторингових механізмів міжнародних організацій;
- моніторинг та вживання необхідних дій для збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини в окупованій АР Крим. Така діяльність може включати моніторинг нелегальних розкопок у Криму, переміщення експонатів музеїв, «реставрацій»;
- заходи, спрямовані на забезпечення регулярного направлення моніторингових місій та їх доступу на територію окупованого Криму;
- сприяння ухваленню резолюцій/заяв керівних органів міжнародних організацій із засудженням порушень окупаційною владою прав людини в Криму;
- вирішення комплексу питань, пов'язаних з інтеграцією в правове поле України фізичних та юридичних осіб, які перебувають на тимчасово окупованій території;
- забезпечення (спільно з іншими відповідними ЦОБВ) прав та інтересів громадян України, які перебувають у місцях позбавлення волі на окупованій території АР Крим;
- опрацювання проблемних питань, що виникають у громадян України у зв'язку з особливим порядком в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї;
- дослідження шляхів можливого спрощення порядку реєстрації актів цивільного стану, оформлення паспортних документів та громадянства.

Декларуються заходи в соціально-гуманітарній сфері. Так, уряд затвердив План заходів³¹, спрямованих на реалізацію деяких засад державної внутрішньої політики щодо тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, які включають напрямки дій у сфері освітньої, інформаційної політики щодо Криму. Серед них:

- Забезпечення прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України, під час переміщення через контрольні пункти в'їзду/виїзду.
- Забезпечення осіб, які проживають на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя, документами, що підтверджують громадянство, посвідчують особу або її спеціальний статус, а також свідоцтвами про державну реєстрацію народження і смерті.
- Розбудова транспортної інфраструктури на території Херсонської області.
- Надання особам, які зазнали утисків з боку Російської Федерації, допомоги у захисті їхніх прав та законних інтересів.

³¹ КМУ, розпорядження від 28 березня 2018 р. № 218-р «Про затвердження плану заходів, спрямованих на реалізацію деяких засад державної внутрішньої політики щодо тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополь», <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu->

- Створення умов для реалізації права осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, на вільний вибір мови споживання інформаційної продукції.
- Забезпечення права осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, на вільний доступ до освіти.
- Формування єдиного культурного простору України; створення умов в інших регіонах України для задоволення культурних потреб громадян з числа внутрішньо переміщених осіб та громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, а також створення умов для збереження культури корінних народів та національних меншин України, які проживають на тимчасово окупованій території³².
- Забезпечення доступу до інформаційних продуктів України та світу на тимчасово окупованій території за допомогою радіо, телебачення, друкованих засобів масової інформації, інтернету.
- Протидія виникненню і поширенню найнебезпечніших для здоров'я і життя людини захворювань.
- Заходи для збереження об'єктів культурної спадщини українського народу, розташованих на тимчасово окупованій території, а також тих, що були знайдені під час проведення несанкціонованих археологічних розкопок.
- Забезпечення прав громадян України з тимчасово окупованої території в банківській сфері.
- Забезпечення дотримання іноземними фізичними і юридичними особами законодавства України та норм міжнародного права щодо тимчасово окупованої території.

16 січня 2017 року держава Україна подала позов до Міжнародного суду ООН з метою притягнення Російської Федерації до відповідальності, зокрема, в рамках Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Україна стверджує, що Російська Федерація порушує Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, беручи участь у кампанії дискримінації неросійських громад, які проживають на окупованій території Кримського півострова, зокрема, спільнот етнічних українців і кримських татар. Суд зобов'язав РФ «утриматися від обмежень щодо кримських татар на представництво власних інтересів, включно з поновленням діяльності Меджлісу», а також забезпечити поновлення освіти українською мовою.

Усі комплексні проблеми, пов'язані із захистом прав людини, майновими правами, контролем за санкційним режимом, допомогою політв'язням, низкою соціальних, гуманітарних, освітніх питань, що виникають у громадян України на півострові, потребують системності, координації у діяльності органів влади, співпраці з неурядовими ініціативами, комунікації з кримчанами.

Українська влада офіційно відступила від зобов'язань безпосередньо забезпечувати дотримання прав людини в Криму, покладаючи цю відповідальність на Російську Федерацію як на окупаційну державу, що здійснює ефективний контроль на території Кримського півострова³³. Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни застосовується в усіх випадках окупації всієї чи частини території держави, «навіть якщо

³² Див. Розділ Корінні народи.

³³ Постанова ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/462-19>

ця окупація не зустрине жодного збройного опору» і «навіть у тому випадку, якщо одна з них (держав — прим.) не визнає стану війни». Відповідно, на Російську Федерацію як на державу, що окупувала Крим, покладаються обов'язки забезпечувати дотримання прав жителів Кримського півострова, згідно з нормами міжнародного права у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права. Своєю чергою, українська сторона має привертати увагу до проблеми забезпечення прав людини на окупованому Кримському півострові.

Необхідно додатково розробити та ухвалити законодавство, в тому числі й у контексті перехідної юстиції, зокрема, стосовно амністії, визначення жертв окупації, допомоги політичним в'язням.

Потребують додаткового опрацювання й ініціативи сосовно захисту прав корінного народу Криму — кримських татар, перегляд статусу територіальної автономії Криму як такої, що її джерелом є право кримськотатарського народу на самовизначення у складі України.

Багато проблем залишаються актуальними для ВПО з Криму та для громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, — це питання адміністративних послуг, освіти.

Міжнародні організації, такі як ООН, ПАРЄ, ЄС, ухвалили низку рішень та заяв, якими засуджують агресію РФ щодо України. Приміром, протягом 2014–2018 років прийнято важливі рішення, що підтримують територіальну цілісність України та засуджують дії РФ з окупації та анексії Криму. Позиція міжнародної спільноти щодо необхідності звільнення Криму від російської окупації лишається незмінною, західні країни також застосували низку обмежувальних заходів до фізичних та юридичних осіб країни-окупанта. Проте на сьогодні не існує повноцінного майданчика для перемовин щодо подальшого статусу окупованого Криму.

У свою чергу, згідно з соціологічними дослідженнями, більше половини опитаних громадян вважають, що Україна повинна використовувати усі можливості для повернення Криму до складу України, чверть опитаних — що треба змиритися з переходом Криму до складу Росії, близько 20% — не визначилися. За повернення Криму до складу України більшою мірою виступають на заході країни, мешканці сіл та молодь³⁴.

---

³⁴ http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraina_v_fokuse_sociologicheskie_izmereniya.html

6. МОВНА ПОЛІТИКА — ПОЛІТИКА ПОСТУПОВИХ ЗМІН

Мовну політику громадяни країни не визначають як першочерговий пріоритет, що не перекреслює важливості мовного питання — однієї із засад ідентичності в Україні. Приміром, за даними соціологічних досліджень КМІС, у травні 2017 року серед проблем, які найбільше непокоять українців, були далеко не мовні, а традиційно соціально-економічні та безпекові. Так, рівень життя турбував 60% респондентів, економічна ситуація — 47%, а питання безпеки було в пріоритеті у 21% опитаних. Найменше турбував респондентів статус російської мови в Україні (1% опитаних) та відносини між громадянами України різних національностей (2%). Саме мовне питання грає в країні роль надчутливого маркера у визначенні «свій-чужий», а ставлення до розвитку, поширення державної української мови було та є однією із засад ідентичності сьогодні, під час формування української модерної нації. Причому це ставлення часто навіть не залежить від особистісних мовних практик громадян — соціологічні дослідження, результати фокус-груп доводять, що російськомовні громадяни виступають за збільшення в суспільстві інтегративної ролі саме української мови як державної.

Різні соціологічні опитування 2017 року продовжують ілюструвати зростання кількості прихильників української мови як єдиної державної: зокрема, на таких позиціях стоять 61% респондентів (у 2014 році було 47%), ще 20% стверджують, що російській мові можна надати статус офіційної в окремих регіонах, 15% — за надання російській мові статусу державної. Найбільше прихильників надання російській будь-якого статусу в областях півдня та сходу³⁵. При цьому мовні питання ніколи не входили у число пріоритетних потреб громадян, але були найважливішим маркером ідентичності, нерідко ставали частиною політичних позицій.

Мовна політика характеризується нині збільшенням ролі української мови в медіапросторі, державній службі, освіті, книговидавництві — було ухвалено відповідні закони та нормативно-правові рішення. Проте наразі не ухвалено цілісного законодавства стосовно розвитку української мови та забезпечення прав національних меншин у цій сфері.

Під час дочасних виборів у 2014 році політичні партії взяли своєрідний тайм-аут на використання мовного питання в політичній протидії. Зокрема, цим передвиборча кампанія-2014 відрізнялася від попередніх, під час яких спекуляції стосовно статусу мови були більш актуалізовані (звичайно, йшлося саме про статус російської, мови інших національних меншин майже не знаходилися у фокусі політичних баталій та суспільної уваги). Проте сьогодні ситуація дещо змінюється. Приміром, вже є окремі свідчення, що представники Опозиційного блоку на зустрічах з виборцями в різних регіонах, і не тільки в «російськомовних» областях, але й серед румунської громади, обіцяють скасувати положення стосовно мови освіти національних меншин, зафіксовані в Законі «Про освіту»; є дані про використання «підписних» кампаній для скасування закону в різних «російськомовних» регіонах. Отже, політики знову можуть використати мовну тему для мобілізації електорату та тиражування стереотипів як додатковий фактор дестабілізації.

³⁵ http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_i_ozhidaniya_ukraincev_regionalnye_osobennosti.html

6.1. Питання мовного законодавства

У 2016–2017 рр. події в мовній сфері значною мірою визначалися дискусіями навколо розгляду в Конституційному Суді України Закону України №5029-VI «Про засади державної мовної політики»³⁶. На думку авторів конституційного подання, голосування у ВР відбулося із порушенням Конституції України, норм регламенту Верховної Ради і загальної процедури розгляду законопроектів. Згідно з законом, використання регіональних мов або мов меншин має відбуватися «паралельно з українською мовою» в освіті, ЗМІ, адміністративному управлінні у більшості регіонів України. На думку експертів, цей закон суттєво звужував можливості для функціонування і розвитку української мови як державної. Ще в період ухвалення документ піддав жорсткій критиці Верховний комісар у справах національних меншин (ВКНМ) за нечітко визначені механізми реалізації його положень. 17 листопада 2016 року Конституційний Суд України у формі усного слухання розпочав розгляд справи за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики»³⁷.

28 лютого 2018 р. Конституційний Суд визнав таким, що не відповідає Конституції України, Закон України «Про засади державної мовної політики» (від 3 липня 2012 №5029-VI). Відповідно до оцінок суддів, рішення про неконституційність цього закону не означає автоматичне повернення до попередніх редакцій, таке рішення не міститься безпосередньо в самому рішенні Конституційного Суду. Відтепер мовні норми регулюються тільки відповідними статтями Конституції України і, отже, потребують невідкладного правового реагування, ухвалення нового закону стосовно мовної політики.

У Верховній Раді України протягом 2014–2017 рр. з'явилося більше 12 законопроектів стосовно врегулювання питань мовної політики, втім більш артикульовані обговорення відбувалися навколо законопроектів, які регулюють питання мовної політики: №5556 «Про мови в Україні», №5669 «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні»; №5670 «Про державну мову».

Проект Закону «Про державну мову» №5670 від 19.01.2017³⁸ пропонував визначити порядок функціонування і застосування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя в Україні, окрім сфери приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів. Зокрема, у ньому визначається порядок застосування української мови як мови громадянства України; мови діяльності органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в Україні, державних і комунальних підприємств, установ та організацій, інших суб'єктів господарювання державної і комунальної форм власності; мови публічної сфери (освіти, науки, культури, спорту, охорони здоров'я, транспорту, телекомунікацій та поштового зв'язку, телебачення та радіомовлення, друкованих засобів масової інформації, книгодання та книгорозповсюдження, електронних інформаційних систем, обслуговування споживачів, юридичних послуг); мови власних назв та імен. Також

³⁶ 23 лютого 2014 року, відразу після подій на Майдані і втечі Віктора Януковича з України, український парламент проголосував за скасування «мовного» закону 2012 року. З березня 2014 року новообраний Голова Верховної Ради (і в.о. Президента) Олександр Турчинов відмовився підписувати законопроект, який скасовує закон. Тим не менше заголовки новин про прийняття закону та з критикою нової української влади за переслідування російськомовних громадян заповнили російські, українські та світові ЗМІ. Тема тисків російськомовних та загроз російській мові, обмеження їхніх прав була широко використана РФ для «обґрунтування» початку окупації та анексії Криму, розв'язання війни в ОРДЛО. Втім тези про утиски російськомовних та росіян не були верифіковані міжнародними організаціями.

³⁷ <http://www.ccu.gov.ua/novyna/17-lystopada-konstytuciyyny-sud-ukrayiny-u-formi-usnogo-sluhannya-rozpochav-rozglyad-spravy>

³⁸ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60953

у проекті передбачається низка заходів щодо захисту державної мови. У законопроекті передбачено запровадження: інституту Уповноваженого із захисту державної мови, Національної комісії зі стандартів державної мови, центру української мови, термінологічного центру української мови, служби мовних інспекторів, державного сертифікату та іспиту на рівень володіння українською мовою, мовного інспектування та експертизи.

Консолідував різні бачення питань забезпечення функціонування української мови як державної законопроект №5670-д від 09.06.2017³⁹. До його авторської групи увійшли автори попередніх законопроектів, а сам він акумулював у собі частину пропозицій інших законопроектів. Проте в цьому законопроекті чіткіше визначено питання квот контенту іншими мовами на ТБ і радіо, усунуто санкції для мовників за порушення вимог законодавства про мови тощо.

У контексті захисту прав національних меншин у законопроекті йдеться про те, що статус української мови як єдиної державної не може бути підставою для заперечення мовних прав і потреб осіб, котрі належать до національних меншин, а різні аспекти безпосереднього функціонування мов меншин (реклама, освіта, звернення та ін.) регулює Закон України «Про національні меншини в Україні»⁴⁰.

6.2. Розвиток української мови (державна служба, медіа, кінематограф, книговидання)

Протягом 2016–2017 рр. було ухвалено низку політико-правових рішень, законів, які фактично просували в подальшому можливості для зміцнення державної мови. Рішення стосувалися напрямів політики, пов'язаних з питаннями управління, реформою державної служби, врегулюванням мовних питань у медійному просторі (на радіо, телебаченні).

Приміром, знання української мови стало більш формалізованим під державну службу. Так, Закон України «Про державну службу» визначав необхідність посвідчення атестації щодо вільного володіння державною мовою. 26 квітня 2017 року уряд затвердив відповідний порядок⁴¹. З 1 травня 2017 року близько 10 тис. кандидатів на зайняття вакантних посад державної служби звернулися до атестаційних комісій уповноважених вищих навчальних закладів; понад 4 тис. з цих кандидатів склали атестаційний іспит з української мови і близько 6 тис. скористалися можливістю безкоштовного обміну на підставі підтверджуючих документів.

За даними Книжкової палати України, оприлюдненими в 2017 році, протягом 5 років спостерігається зменшення накладів книг, виданих російською мовою. Так, наклади книг російською мовою зменшилися на 54%.

Фіксується збільшення накладів книг українською мовою — на 7,7%, проте зменшується кількість назв, тобто кількість фактично виданих книг на 8,8% менша⁴². А в цілому книговидання в Україні не вдалося досягнути докризових показників.

³⁹ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994

⁴⁰ Може йтися про ухвалення нового законопроекту, але не про чинний закон 1992 року <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

⁴¹ <http://nads.gov.ua/page/poryadok-provedennya-atestaciyi-osib-yaki-pretenduyut-na-vstup-do-derzhavnoyi-sluzhby-shchodo>

⁴² <https://life.pravda.com.ua/society/2017/11/6/227299/>

8 листопада 2016 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо частки музичних творів державною мовою в програмах телерадіоорганізації)», який передбачав поступове збільшення частки радіомовлення державною мовою. Протягом першого року його дії частка пісень державною мовою в ефірі радіостанцій мала становити не менш як 25% у проміжках часу між 07.00 і 14.00 та між 15.00 і 22.00, а частка ведення передач українською мовою мала становити не менше 50%. Через рік української мови в радіоефірі мало стати більше — до 30% пісень, до 55% передач. За даними моніторингу Нацради з питань телебачення та радіомовлення, загальнонаціональні, регіональні і місцеві FM-радіостанції у 2017 році перевиконували квоту в 25% пісень державною мовою в середньому на 13%⁴³. При цьому, за даними Нацради, обсяг ведення передач українською мовою в ефірі всіх радіостанцій України в середньому на 35% перевищує встановлену законом квоту, яка до 7 листопада 2017 року становила 50%. У цілому, відповідно до результатів моніторингу, протягом першого року дії закону було виявлено 17 порушень, 13 із них стосувалися ефірного обсягу пісень українською мовою.

13 жовтня 2017 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», який запровадив мовні квоти на телебаченні⁴⁴. 2017–2018 рік — перехідний період, а повною мірою мовні квоти будуть запроваджені з жовтня 2018 року. Зокрема, 75% державної мови для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60% — для місцевих, а також 75% державної мови для програм новин на ТБ. За невиконання мовних квот для мовників передбачено штраф у розмірі 5% загальної суми ліцензійного збору. Наприкінці 2017 року Національна рада за результатами моніторингу констатувала, що телевізійні канали мають значно вищу частку української мови, ніж визначена законом квота, яка становить 75%⁴⁵.

6.3. Питання освіти, мовне питання в освіті

З сенситивністю мовного питання, яке є сьогодні одним із важливих маркерів ідентичності, ставленням до мови пов'язані багато в чому дискусії навколо 7 статті Закону України «Про освіту»⁴⁶. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова, а особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. У цілому редакція цієї статті протягом року обговорювалася з різними зацікавленими сторонами, зокрема й представниками національних меншин, після голосування у ВР формулювання дещо змінилися завдяки внесеним правкам. У зв'язку з цим можна виокремити дві умовні складові: використання теми мови освіти в контексті гібридних загроз з боку РФ та брак системного діалогу зі стейкхолдерами, постійної комунікації з представниками національних меншин, зокрема у сільських районах, маленьких містечках, де й розташовані більшість румунських, угорських, болгарських шкіл.

Перша складова стосується гібридних впливів РФ, використання Росією проксі-організацій для поширення негативної хвилі щодо мовної ситуації в Україні.

⁴³ <https://www.nrada.gov.ua/v-efiri-radiostantsij-pisen-ukrayinskoyu-movoyu-bilshe-nizh-togo-vymagaye-zakon/>

⁴⁴ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60356

⁴⁵ https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2017/12/movni_kvoty_TB.pdf

⁴⁶ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Формулювання статті 7 викликали критику різних організацій національних меншин. 26 вересня, після набуття законом чинності, міністр закордонних справ Угорщини Петер Сіярто заявив, що Угорщина має намір блокувати і ветоувати будь-який крок, спрямований на зближення України з Європейським Союзом. За периметром українського кордону лунала критика не стільки самої реформи, а саме формулювань 7-ої статті згаданого закону, яка визначає мову освіти, встановлює можливість мовної моделі в освіті національних меншин.

Негативна реакція національних меншин всередині України була викликана не тільки геополітичними чинниками, як-то гібридний вплив РФ (у Росії закон назвали «геноцидом») чи використання проксі-організацій, але й специфікою змін формулювань статті 7 поза полем консультацій, які насправді проводилися в Україні протягом року. При цьому не лунала критика самої філософії освітньої реформи. До речі, далеко не всі політики в країнах-сусідах, які критикують мовні трансформації в освіті, підтримують РФ, тому для усунення проблеми реально потрібна ефективна комунікація, що в принципі й робиться сьогодні, враховуючи всі особливості освітньої ситуації для різних національних меншин. Відбуваються консультації з польською, болгарською, румунською владою, а низка проблемних моментів може бути вирішена у меморандумах та в Законі України «Про середню освіту».

У висновку Венеційської комісії щодо питань забезпечення прав національних меншин, оприлюдненому 11 грудня 2017 року, йдеться, що Україна має повною мірою використовувати гнучкість при ухваленні імплементаційного законодавства, продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі, на додаток до вивчення державної мови, та покращити якість викладання останньої.

У 2017 році, за даними соціологічної служби «Рейтинг», 50,5% населення України використовували українську як основну мову повсякденного спілкування, 24% використовували й українську, й російську, майже 1% громадян — інші мови.

Сьогодні, за даними МОН, майже 10% учнів навчаються іншими мовами, 90% — українською. У цілому в 2015–2016 роках румунською мовою навчалися 16 426 учнів, угорською — 15 535, польською — 1 698, словацькою — 143 учні, болгарською — 68 (при цьому болгарську мову як предмет вчили 8154 учні середніх шкіл), російською — 351 948 (при цьому 960 425 учнів вивчали російську мову як предмет у середніх школах України). Змінюючи процес викладання в мовних практиках (основні аргументи були інтегративного плану), можна створити додаткові можливості інтеграції для представників національних меншин. Адже статистика демонструє, що майже 40% випускників угорських шкіл не можуть здати ЗНО українською, що потенційно звужує їхні можливості реалізації в Україні, подальшого навчання та кар'єри.

У кожної національної меншини, не враховуючи школи з російською мовою викладання, існує своя специфіка освітнього процесу. В угорської національної меншини взагалі існує замкнений цикл освіти угорською в Україні — від садочка до вузу. Цю систему підтримують угорські організації, які не мають бажання щось змінювати у ній; свого часу навіть точилися гострі дебати стосовно можливості складання ЗНО угорською. Угорці дискутували про можливість вивчення в школах української мови як іноземної за відповідними методиками, що не знаходило підтримки. Не знаходили підтримки й ініціативи із запровадження мультилінгвальної освіти в угорських школах, що посилює рівень інтеграції, покращило б ступінь володіння дітьми українською мовою. Представники угорської національної меншини становлять 67 % населення Березівського, 35 % — Ужгородського, 25 % — Виноградівського, 12 % — Мукачівського районів Закарпатської області. Вони також проживають у Хустському та Тячівському районах. Загалом в області станом на 2017 р. налічується 650 середніх навчальних закладів. Відповідно до офіційної статистичної інформації, на Закарпатті працює 71 загальноосвітній навчальний заклад з навчанням угорською мовою, 26 — з навчанням

українською та угорською мовами, 1 — з навчанням угорською та російською мовами і ще 1 — з навчанням українською, угорською та російською мовами. За офіційними даними, угорською мовою в загальноосвітніх навчальних закладах навчаються 16 020 учнів, вивчають угорську мову як предмет 1 110, факультативно або в гуртках — 1 598 учнів. Діють понад 70 дошкільних навчальних закладів з угорською мовою, є приватні гімназії з угорською мовою викладання, вищі навчальні заклади на території Закарпатської області⁴⁷.

У болгарських школах взагалі було замало болгарської як такої: болгарська мова вивчалася як предмет, а решту предметів викладали в сільських школах російською — це було пов'язано з підручниками, вчителями, які не дуже вправно володіли державною мовою, хоча самі батьки були зовсім не проти збільшення обсягів викладання українською. Окремо запроваджували моделі мультилінгвальної освіти в школах для національних меншин, де викладали предмети різними мовами. Практика таких шкіл була й в Одеській області, й на Буковині, і на Закарпатті, зокрема, з урахуванням міжнародного досвіду.

Тому сьогодні спротив з боку меншин може бути пов'язаний не тільки з гібридними загрозами з боку РФ, але й з нерозумінням процесу мовної трансформації в школах, за якою наразі стоїть брак вчителів, програм, підручників. Додатково підігривають настрої національних меншин політики, спекулюючи на стереотипах та нерозумінні процесу змін.

Важливо під час імплементації реформи враховувати особливості навчального процесу у різних меншин, бо вони є доволі різними; особливу вагу варто приділяти програмам викладання, методикам, підготовці вчителів, комунікації з батьками, місцевою владою, запроваджувати нові методики. Адже комунікація та інформування можуть стати запобіжниками фейкам про освітню реформу та про мовні практики в освіті. Закон надає можливість вивчати рідну мову як предмет під час шкільної освіти, що узгоджується з міжнародними зобов'язаннями України, приміром, з Рамковою Конвенцією РЄ про захист національних меншин, де у ст.14 вказується, що країна зобов'язується «визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини, а у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, сторони намагаються забезпечити, за можливістю та в рамках своїх освітніх систем, належні умови для викладання мови відповідної меншини або для навчання цією мовою». Відповідний пункт застосовується без шкоди для вивчення офіційної мови або викладання цією мовою. Отже, слід віднайти баланс та розвивати можливості для подальшого розвитку та запитаності української мови як інтегративної для суспільства в цілому.

⁴⁷ Інформація про загальноосвітні навчальні заклади Закарпатської області, віднесені до відповідних ступенів ризику згідно з встановленими законодавством критеріями, станом на 1 жовтня 2017 року [Електронний ресурс] /Департамент освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації. — Режим доступу : <http://deponms.carpathia.gov.ua/uploads/files/2015/2017/znz.pdf>

7. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА: ЗАКОНОДАВСТВО, ПРАКТИКИ, ПИТАННЯ

Протягом 2016–2017 рр. не відбулося суттєвих законодавчих змін у сфері врегулювання питань забезпечення прав національних меншин. Залишається чинним закон про національні меншини в Україні⁴⁸. Проте, незважаючи на відсутність чітких успішних законодавчих змін, етнополітичні питання артикулювалися під час реформи децентралізації, більш дискусивно — під час освітньої реформи, формування громадського мовлення. Окремим питанням є забезпечення прав корінних народів, ухвалення законодавства та дискусії про конституційні зміни, зокрема, навколо статусу Кримської автономії, яка нині незаконно окупована Росією.

Основні дискусії протягом 2016–2018 років у сфері забезпечення прав національних меншин точилися навколо потенційного законодавства про національні меншини, забезпечення прав національних меншин на освіту рідною мовою (зміни в статті 7 Закону про освіту), навколо організації громадського мовлення. Дискусії навколо системи управління в етнополітичних питаннях були більш артикульовані в 2014–2015 рр., коли обговорювалося створення спеціалізованого органу в системі виконавчої влади, який би опікувався питаннями етнополітики. Сьогодні в системі виконавчої влади основні функції забезпечення реалізації прав національних меншин покладено на Міністерство культури (з 2010 р.), Міністерство освіти і науки, сегментарно — на Міністерство закордонних справ, Міністерство праці та соціальної політики, МВС. У 2014 р. було створено дві додаткові посади з етнополітичних питань у системі виконавчої влади та в Адміністрації Президента України — Урядовий уповноважений з питань етнополітики (з 2014 р., але посаду було ліквідовано в 2015 році) і Уповноважений Президента у справах кримськотатарського народу (з 2014 р.). Кабінет Міністрів України створив Міжвідомчу робочу групу з питання інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини (2015 р.)⁴⁹. У 2017–2018 роках в уряді розвивали консультативно-дорадчі структури, приміром, Експертну раду Міністерства культури України з питань етнополітики⁵⁰.

7.1. Питання національних меншин в реформі децентралізації

Під час проведення реформ, приміром, децентралізації, враховуються етнонаціональні особливості територіальних громад. Цей фактор є одним із критеріїв процесу об'єднання громад, і реальна практика демонструє врахування думки різних національних меншин у процесі децентралізації. Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» громади об'єднуються на основі історичних, природних, етнічних, культур-

⁴⁸ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

⁴⁹ <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248677547> Загалом Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року та План заходів з її виконання були затверджені ще у 2013 році, проте експерти та представники ромських організацій вказують на декларативний та формальний характер цих документів та їх імплементації.

⁵⁰ http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245273056&cat_id=245273008

них та інших чинників, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади⁵¹. Цікавим є досвід об'єднання багатонаціональних громад, узгодження інтересів. Наприклад, у Чернівецькій області було створено Красноільську об'єднану громаду з двох населених пунктів, один з яких на 70% складається з представників польської національної меншини, а інший — на 92% з представників румунської національної меншини⁵².

Проте в 2015–2016 рр. подекуди можна було спостерігати використання теми мобілізації національних меншин різними політичними партіями в процесі об'єднання громад, де представники національних меншин до початку децентралізації склали більшість. Приміром, цей ризик було озвучено під час дискусії про процес об'єднання громад в Одеській області. Ще в 2015 році представники об'єднаних угорських політичних сил КМКС та УМДС заявили про ідею створення в рамках процесу об'єднання громад та децентралізації єдиного району з центром у Берегові⁵³, який би охоплював території компактного проживання етнічних угорців. Такі пропозиції далеко не позитивно сприйняли різні політичні сили області, оскільки вбачали в такому сценарії загрозу ізоляціонізму.

Протягом 2016–2017 років можна було спостерігати низку фейків та інформаційних маніпуляцій у публічному просторі навколо тематики національних меншин, у тому числі й про сепаратистської спрямованості; ці факти можна вважати одними із сюжетів гібридної війни РФ проти України. Мали місце інформаційні спецоперації та дезінформації. Так, фейкові організації, які експлуатували тему забезпечення прав національних меншин, у ЗМІ актуалізували тему «федералізації України». Приміром, протягом 2015 року відбувалися конференції так званої «Народної ради Бессарабії», де йшлося про «законопроект про національно-культурну автономію Бессарабського краю» і до яких залучалися представники національних меншин. У 2017 році начебто представники угорських меншин встановили «прикордонні знаки» навколо трьох сіл Берегівського і Виноградівського районів з написами угорською мовою. Лідери вітчизняних угорських громадсько-політичних об'єднань офіційно спростували участь співвітчизників у цьому заході. Тема історичної пам'яті загострювала й українсько-польські стосунки.

7.2. Законодавчі пропозиції, що стосуються національних меншин

Ще в 2015 році в Стратегії з прав людини та пізніше, в Плані дій уряду з реалізації відповідної стратегії, містився пріоритет стосовно «забезпечення прав корінних народів і національних меншин», який передбачав удосконалення законодавства в цій сфері та приведення у відповідність до міжнародних стандартів; йшлося про необхідність у законодавчому врегулюванні статусу корінних народів. Ці зміни передбачали б створення ефективної системи забезпечення та захисту прав корінних народів і національних меншин, підтримки та розвитку толерантних міжнаціональних відносин у суспільстві. Їх результатом стало би створення ефективних механізмів забезпечення та захисту прав корінних народів і національних меншин⁵⁴.

⁵¹ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

⁵² <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/1771>, <http://decentralization.gov.ua/region/common/id/1339>

⁵³ http://beregovo.today/NewsOpen/id_news_241216

⁵⁴ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>

Політичні сили також використовували теми захисту національних меншин у контексті освітньо-мовної політики, зокрема, повторюючи контрверсійні оцінки 7-ої статті Закону України «Про освіту», які лунали з боку організацій національних меншин. Приміром, представники Опозиційного блоку використовували питання підтримки російської мови, мови національних меншин, експлуатуючи більшою мірою тему підтримки російської мови.

Фактично перші артикульовані пропозиції законодавчих змін в етнополітичній сфері в парламенті було визначено у 2014 році, втім вони носили доволі дискусійний характер. Контрверсійно було оцінено проект Закону про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» №1111 від 28.11.2014⁵⁵ (поданий представниками «Свободи»). На думку авторів, проект має на меті удосконалити законодавство щодо забезпечення прав національних меншин за такими ключовими напрямками:

- законодавче визначення критеріїв, відповідно до яких представники народів та національних груп можуть отримувати державну підтримку як національні меншини;
- формування правових засад самоврядування національних меншин та механізмів їх практичної участі в управлінні на територіях компактного проживання;
- підвищення ефективності використання виділених на підтримку національних меншин коштів, зокрема, залучення представників меншин до визначення обсягів, розподілу та контролю за використанням цих коштів. Законопроект було направлено на доопрацювання, і подальшого розвитку ініціатива поки що не мала.

Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо забезпечення захисту мовних прав національних меншин №7146 від 28.09.2017 (автор Шустер Н.І.) фактично пропонував зміни до статті 7 Закону «Про освіту», незастосування окремих положень цієї статті стосовно навчання в закладах освіти в межах тих територій, на яких поширена регіональна мова або мова меншини та за рішенням відповідної місцевої ради застосовуються заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин.

Проект Закону «Про забезпечення державної підтримки заходів з розвитку, популяризації та захисту російської мови, інших мов національних меншин в Україні», №5602 від 26.12.2016 (Опозиційний блок). Завданням цього проекту є надання державної підтримки розвитку та популяризації російської мови, інших мов національних меншин в Україні як сукупності правових, економічних, соціальних, організаційних та інших заходів державного сприяння, а також надання пільг для підтримки та розвитку книговидавничої справи з метою імплементації положень Європейської хартії регіональних мов 1992 року в українське законодавство.

Найбільш консолідованим з точки зору залучення депутатів з різних фракцій до складу авторів законопроекту можна вважати проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні» №6348⁵⁶ від 12.04.2017 (група депутатів). Автори вказують, що завданням проекту закону є забезпечення державою розвитку та використання мов національних меншин в Україні у відповідності з Конституцією України. Проект пропонує механізм визнання території села, селища та міста місцем компактного проживання національних меншин: спеціально упов-

⁵⁵ Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин ВР пропонував повернути суб'єктам права законодавчої ініціативи на доопрацювання проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» (нова редакція) (реєстр. №1111), поданий народними депутатами України Левченком Ю.В. Осуховським О.І., Ілленком А.Ю., Бубликом Ю.В., Марченком О.О., Головом М.Й.

⁵⁶ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61590

новажений центральний орган виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин на підставі відповідного рішення сільської, селищної, міської ради ухвалює рішення про визнання території села, селища чи міста місцем компактного проживання національної меншини, або надає обґрунтовану відмову. Пропонується врегулювати використання мов національних меншин у таких сферах:

1) під час здійснення повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування в місцях компактного проживання національних меншин;

2) під час кримінального провадження та судового процесу;

3) у сфері освіти, в тому числі в місцях компактного проживання національних меншин;

4) у сфері культури в місцях компактного проживання національних меншин;

5) у засобах масової інформації в місцях компактного проживання національних меншин;

6) у рекламі в місцях компактного проживання національних меншин;

7) у географічних назвах у місцях компактного проживання національних меншин.

Втім широких публічних обговорень ініціативи безпосередньо з представниками національних меншин, у регіонах, роз'яснення в ЗМІ законодавчих пропозицій наразі не відбулося, не було їх публічної оцінки з боку міжнародних організацій. Ймовірно, законопроект буде ухвалено паралельно із ухваленням загального нового закону про мовну політику в Україні. Було б доцільно запровадити широкий діалог стосовно ухвалення законодавства про національні меншини із залученням експертних оцінок ВНКМ ОБСЄ, Венеційської комісії.

7.3. Питання корінних народів

Питання законодавчого забезпечення прав корінних народів не вирішувалося в Україні з моменту ухвалення Конституції України, в трьох статтях якої означено посилання на корінні народи; всі попередні намагання розробки законопроектів не були успішними. Ситуація стала поволі змінюватися з 2014 року, після початку незаконної окупації Кримського півострова Росією.

Фактично першим нормативно-правовим документом про корінні народи, визнання кримських татар корінним народом стала Заява Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави⁵⁷ від 20 березня 2014 року, якою гарантовано збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України, захист і реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної України. Крім того, Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу — виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу — як повноважний орган цього народу. Верховна Рада також заявила про свою підтримку Декларації ООН про права корінних народів і доручила Кабінетові Міністрів України терміново подати проекти законів, нормативно-правових актів, які визначають та закріплюють статус кримськотатарського народу як корінного народу України, чого поки що так і не було зроблено.

⁵⁷ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>.

У Законі України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою»⁵⁸, ухваленому 17 квітня 2014 року, нічого не вказано про корінні народи, але йдеться про гарантії проживання в місцях традиційного проживання, питань компенсації за майно.

20 серпня 2014 року указом Президента було створено посаду Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу з метою забезпечення «здійснення Президентом України повноважень щодо додержання конституційних прав кримськотатарського народу як корінного народу України».

12 листопада 2015 року депортацію було визнано геноцидом кримськотатарського народу у розумінні відомої Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 1948 року, а 18 травня було проголошене Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

12 травня 2016 року парламент ухвалив постанову «Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»⁵⁹. Проте чинність положень постанови про поновлення топоніміки фактично відкладено до деокупації Криму; лише тоді 75 населених пунктів зможуть повернути свої історичні назви взамін комуністичних, які вони отримали після депортації кримських татар радянським сталінським режимом у 1944 році.

У 2016–2018 рр. актуалізувалися дискусії про конституційну реформу в контексті визначення статусу Криму як кримськотатарської національно-територіальної автономії, де джерелом автономії є право кримськотатарського народу на самовизначення в Україні.

12 травня 2017 року Конституційна Комісія при Президентові ухвалила рішення щодо створення робочої групи з напрацювання пропозицій змін та доповнень до Конституції України щодо Автономної Республіки Крим (розділ 10 Основного Закону)⁶⁰. Протягом 2017 року експерти та представники Міністерства культури України, Меджлісу кримськотатарського народу напрацювали проекти законів України «Про корінні народи», «Про статус кримськотатарського народу в Україні»⁶¹ (останній був зареєстрований у парламенті). Законопроект «Про статус кримськотатарського народу в Україні» спрямований на створення правових умов для реалізації кримськотатарським народом невід'ємного права на самовизначення у складі суверенної і незалежної Української держави, що гарантуватиме збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу України. Проте предметного обговорення цих ініціатив досі не відбулося.

Протягом 2017 року діяльність щодо конституційної реформи також не була завершена. Сьогодні напрацьовані зміни сконцентровано на таких пропозиціях: джерелом особливого статусу автономії стає право кримськотатарського народу як корінного народу України на самовизначення; кримськотатарська мова використовується поряд із державною в усіх сферах суспільного життя, крім випадків, визначених законом; у представницькому органі автономії закріплюється мінімальне гарантоване представництво кримськотатарського народу; Курултай, національні збори кримських татар, і сформований ним Меджліс закріплюються в Основному Законі як представницькі органи кримськотатарського народу, що беруть участь в ухваленні низки рішень органами влади в Криму⁶².

⁵⁸ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1223-18>

⁵⁹ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58194

⁶⁰ <http://www.president.gov.ua/news/konstitucijna-komisiya-stvorila-robochu-grupu-z-pitan-avtono-41302>

⁶¹ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61537

⁶² <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/12/21/7166296/>

У цілому можна виокремити три підходи експертів та депутатського корпусу до проблеми автономії:

Залишити все, як є. Зміну статусу автономії може негативно сприйняти більшість у Криму, яка з пересторогою дивиться на майбутнє автономії в контексті трансформації, подекуди натякаючи на «сепаратизм кримських татар». Ці позиції ґрунтуються на складності процедур конституційної реформи, посиленні на твердження, що це насамперед юридичне, але не політичне питання.

Кримський півострів — область. Основа цієї позиції — зміни в Конституції потрібні, але без будь-яких спеціальних державних інститутів на кшталт Верховної Ради Криму чи навіть спеціальної кримської Конституції, варто скасувати автономний статус, адже «звідси всі проблеми». Водночас прихильники таких перетворень не заперечують гарантії та розвиток соціокультурних прав кримських татар, у такій формі також можуть бути гарантії на розвиток кримськотатарської мови та культури, розвиток культурної автономії кримських татар чи «національно-персональної автономії».

Кримськотатарська національно-територіальна автономія у складі України. Йдеться про реалізацію права на самовизначення кримських татар, що зможе гарантувати розвиток мови, культури, політичне представництво кримськотатарського народу, комплексні права інших національних груп у Криму. У прихильників такої позиції визначальною є потреба відновлення історичної справедливості, адже Кримську автономію 1921 року було скасовано після депортації кримськотатарського народу. Радянські документи часів перебудови у 1989 році, зокрема постанова ВР СРСР, рекомендували відновити права кримських татар через відновлення автономії з урахуванням їхніх інтересів, проте думку кримських татар під час формування Конституції АР Крим не було враховано.

У противників ідеї кримськотатарської національно-територіальної автономії є побоювання, що при формуванні такої автономії Крим втратить «український зміст», зокрема, деякі депутати висловлювали побоювання, що кримськотатарська національно-територіальна автономія не враховує права етнічних українців.

Проте на півострові до окупації існувало сім українських шкіл, а українці практично були меншиною, права яких не було забезпечено. Політичне представництво протягом багатьох років здобувалося винятково завдяки політичним угодам з політичними інститутами кримських татар, в останній ВР Криму була фракція «Рух-Курултай».

Адепти створення кримськотатарської національно-територіальної автономії вказують на обов'язковість врегулювання всіх питань взаємодії різних національних груп у Криму.

Створення автономії, джерелом якої буде право кримськотатарського народу як корінного народу України на внутрішнє самовизначення в складі України, сприятиме деокупації півострова.

8. МІЖРЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ

Загальною світовою тенденцією є повернення до релігійності; іншими словами, відбувається масштабний процес десекуляризації. Українське суспільство також ним охоплене і загалом належить до спільнот з високим рівнем релігійності. Опитування, проведені в 2017 р., свідчать, що рівень релігійності в країні є доволі високим — 67 %⁶³, а 55% опитаних українців зазначають, що найважливішою в житті для них є релігія. Це дозволяє стверджувати, що ідентичність українців чітко корелюється з релігією і, зважаючи на повільні темпи змін у цій сфері, релігія зберігатиме значний вплив в українському суспільстві й надалі.

Соціологічні опитування показують, що церква та релігійні установи загалом є тими соціальними інститутами, які мають один з найвищих рівнів довіри в українському суспільстві⁶⁴. Ця тенденція зберігається як серед старшого покоління, так і в середовищі молоді⁶⁵. Показник довіри до церкви — понад 60% опитаних. Варто зауважити, що рівень довіри не є статичним: його показники коливаються і багато в чому залежать від участі церкви в суспільному житті та вирішенні актуальних проблем. Трохи більше ніж 42% опитаних українців стверджують, що церква для них є моральним авторитетом. Зазначимо, що цей показник поступово знижується, наприклад, у 2010 р. він становив 56,3%⁶⁶.

Головними характеристиками релігійного життя в Україні є його загальна демократизація та поліконфесійність. Релігієзнавці зазначають, що в Україні помітна стійка тенденція утвердження свободи совісті і свободи релігії та досить високим є рівень релігійної толерантності. Водночас, за міжнародним рейтингом свободи релігії, Україна належить до країн з частковим обмеженням релігійних свобод. Така ситуація склалася внаслідок того, що на анексованій та непідконтрольній українській владі територіях системно порушують релігійні права та свободи.

Згідно зі статистичними даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, станом на 1 січня 2017 р. зареєстровано 34385 релігійних громад в Україні. Найчисельнішою групою є представники християнства. За основними напрямками християнства кількість релігійних громад складає: православні — 18879, протестанти — 9742, католики — 4768. Загалом християни складають 97,2% релігійних громад в Україні⁶⁷. Станом на сьогодні релігійна мережа України має усталений характер і не зазнає суттєвих змін.

Помітним фактором впливу на релігійне життя в Україні є його суб'єктивізація, тобто дуже важливу роль у житті релігійних громад відіграють їхні очільники, досить часто вони визначають основні напрямки та характер діяльності релігійної спільноти. Зі зміною очільника організації може змінюватися специфіка її діяльності та шлях подальшого розвитку.

⁶³ Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (Інформаційні матеріали). К., 2017. С. 30

⁶⁴ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Центр Разумкова. Київ, 2017. С. 5, <http://ua.interfax.com.ua/news/political/456708.html>

⁶⁵ Результати загальнонаціонального опитування Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Київ, 2017. С. 23–24

⁶⁶ Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (Інформаційні матеріали). К., 2017. С. 42

⁶⁷ Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2017 р.) <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2017/67269/>

Статистичні дані показують, що домінуючий вплив на релігійне життя в Україні має православ'я, однак суперечності між існуючими православними церквами призводять до поділу суспільства, а іноді й до виникнення конфліктних ситуацій між представниками різних конфесій. Показовою є напруга у відносинах між Українською православною церквою Київського патріархату (УПЦ(КП)) та Українською православною церквою (Московського патріархату) (УПЦ(МП)). Конфлікт загострився у 2014 р., коли розпочався процес переходу вірян від УПЦ(МП) до УПЦ(КП). З моніторингу ситуації щодо зміни підлеглості релігійних громад діючим в Україні релігійним центрам протягом 2014–2017 років, який здійснив Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України, бачимо наступну ситуацію. Упродовж 2014–2017 рр. 39 релігійних громад УПЦ(МП) перейшли до УПЦ(КП). Більша кількість зміни конфесійної приналежності спостерігалася при переході від Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) до УПЦ(КП) — таких релігійних громад було 100. Варто наголосити, що в низці областей рішення релігійних громад про зміну підлеглості (конфесійної приналежності) не були оформлені відповідно до вимог статті 8 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», що призвело до поділів та реєстрації статутів новостворених релігійних громад.

Соціологічні опитування свідчать, що, попри згадане протистояння, в Україні зростає запит на національну церкву⁶⁸. Ініціативи щодо об'єднання церков лунають як з боку представників влади, так і з боку ієрархів окремих церков. Натомість УПЦ(МП) виступає противником об'єднання, заявляючи, що інші православні церкви в Україні не отримують належного канонічного визнання⁶⁹, хоча в УПЦ(МП) є й альтернативні думки окремих ієрархів, які підтримують автокефалію. На думку експертів, інформаційний вплив УПЦ(МП) негативно позначається на процесі формування загальнонаціональної ідентичності громадян України⁷⁰. Результати соціологічних досліджень вказують на те, що головними причинами міжрелігійних конфліктів, на думку опитаних, є політичний фактор, або ж суперечки точаться навколо майна та будівель чи стосовно здобуття влади церковними ієрархами⁷¹.

8.1. «Церковні» закони

Одними із засобів врегулювання релігійного життя, які можуть сприяти формуванню спільної загальнонаціональної ідентичності, є низка законодавчих ініціатив. Зокрема, йдеться про наступні законопроекти: №4128 «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»⁷², №4511 «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких перебувають в державі, яка визнана Верховною Радою країною-агресором»⁷³ та № 5309 «Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління)

⁶⁸ https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/social_studies/68282/

⁶⁹ https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/68195/

⁷⁰ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Центр Разумкова. Київ, 2017. С. 65

⁷¹ Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (Інформаційні матеріали). К., 2017. С. 43

⁷² http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58255

⁷³ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849

якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України»⁷⁴.

У законопроекті №4126 йдеться про врегулювання процедури змін юрисдикційної належності релігійних громад. Запропоновані зміни полягають у тому, що питання про зміну підлеглості парафії приймає сама парафія на зборах громади. Правочинність зборів релігійної громади визначає керівний орган, який сама громада визначила у статуті. Зміни полягають і в тому, що у разі рішення більшості про зміну юрисдикції, громади отримують і релігійне майно. Держава не має жодного права втручатися в автономію релігійної громади, а порядок, згідно з яким буде врегульовано членство в релігійній громаді, лишається на розсуд самої громади.

Наступний законопроект, №4511, передбачає особливу процедуру реєстрації статутів релігійних організацій, центри яких перебувають в державі, яка визнана Верховною Радою країною-агресором. Також у законопроекті йдеться про підписання договорів (угод) між державою та керівництвом вказаних релігійних організацій і — що не менш важливо — пропонується встановити процедуру погодження кандидатур керівництва релігійних організацій на центральному та регіональному рівні із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії.

Згідно з законопроектом №5309, релігійна організація «зобов'язана у своїй повній назві, зазначеній у її статуті (положенні), відобразити приналежність до релігійної організації (об'єднання) за межами України, до якої вона входить (частиною якої вона є), шляхом обов'язкового відтворення у своїй назві повної статутної назви такої релігійної організації (об'єднання) з можливим додаванням слів «в Україні» та/або позначення свого місця в структурі іноземної релігійної організації».

Зазначені законопроекти були опубліковані ще в 2016 р. Одразу ж після оприлюднення вони зазнали критики з боку представників УПЦ(МП) та окремих представників Опозиційного блоку і групи «Відродження». Лунали критичні зауваження, що законопроекти є «законами про церковне рейдерство», а їх ухвалення призведе до колосального зростання напруження у всій країні. На противагу критиці, в УПЦ(КП) висловилися схвально щодо оприлюднених законопроектів.

Планований розгляд законопроектів №4128 і №4511 у Верхованій Раді мобілізував прихильників (священиків та прихожан) УПЦ(МП), які 18 травня 2017 р. зібралися біля стін українського парламенту на молебень-протест. За даними ЗМІ, на заході були присутні кілька тисяч осіб. Відтак розгляд законопроектів було відкладено на невизначений період.

Згодом на архієрейському соборі РПЦ, який відбувся в Москві 29 листопада — 2 грудня 2017 р., предстоятель Української православної церкви Московського патріархату Онуфрій виступив із заявою про надання особливого статусу УПЦ(МП) задля підвищення її авторитету в Україні⁷⁵. У результаті було прийнято декілька правок у Статуті РПЦ, які стосуються УПЦ. Зокрема, за новим формулюванням, органами церковної влади і управління Української православної церкви є її Собор і Синод, очолювані її предстоятелем, що носить титул Блаженніший митрополит Київський і всієї України, а центр управління Української православної церкви знаходиться в місті Києві. Очевидно, вносячи такі зміни, РПЦ хоче обійти вимоги законопроектів №4511 і №5309. Зміни формулювань у статуті РПЦ не вплинули на розширення повноважень чи автономію УПЦ(МП), тобто були лише формальним перейменуванням без розширення реальної автономії УПЦ(МП).

⁷⁴ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60346

⁷⁵ https://ria.ru/religion/20171130/1509922418.html?referrer_block=index_archive_3

На тому ж архієрейському соборі заявили, що отримали письмове звернення від голови УПЦ Київського патріархату Філарета до очільника РПЦ Кирила від 16 листопада 2017 р. Як стверджує офіційний сайт РПЦ, «лист містить прохання про відновлення євхаристійного та молитовного спілкування з християнами, що складаються в українському церковному розколі, і про скасування «всіх рішень, в тому числі про погрози і відлучення». У відповідь в УПЦ(КП) заявили: «Ні про яке покаяння перед РПЦ чи тим більше повернення до її складу не може бути й мови»⁷⁶.

8.2. Святкування 500-річчя Реформації. 25 грудня — святковий вихідний день

У серпні 2016 р. Указом Президента України «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації»⁷⁷ було затверджено програму заходів щодо святкування річниці Реформації, які відбувалися протягом 2017 р. У рамках святкувань відбулися низка тематичних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів, семінарів та інших наукових і просвітницьких заходів у Києві та регіонах України. Найбільша кількість заходів припала на жовтень 2017 р., зокрема, у Києві провели День подяки. За різними оцінками, на святі були присутні від 150 до 500 тис. учасників⁷⁸.

Помітною подією стало прийняття Верховною Радою законопроекту №5496⁷⁹ «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів», який запровадив вихідний день на Різдво 25 грудня. Отже, Різдво в Україні святкуватимуть двічі — 25 грудня та 7 січня, за календарем християн західного та східного обряду.

8.3. Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (ДУМ АРК). Соціальна концепція мусульман

Після незаконної окупації Криму Росією у 2014 р. Духовне управління мусульман Криму зареєструвалося наново на півострові, відповідно до російського законодавства. Нова структура припинила будь-яку координацію дій з Меджлісом. На протигагу контрольованій окупаційною владою організації, на координаційній раді Світового конгресу кримських татар 16–17 січня 2016 р., що відбулася в Генічеському районі Херсонської області, було вирішено створити муфтіят на материковій частині України. 19 листопада 2016 року представники 14 релігійних кримськотатарських громад на з'їзді в Києві створили муфтіят. Муфтієм обрали Айдера Рустамова, який очолює Комітет духовних цінностей мусульман при правлінні Земляцтва кримських татар Києва.

⁷⁶ <https://www.unian.ua/society/2272701-upts-kp-patriarh-filaret-ne-prosiv-proschennya-u-rpts.html>

⁷⁷ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/357/2016>

⁷⁸ https://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/religion_in_massmedia/68291/

⁷⁹ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5496&skl=9

Згодом, 19 жовтня 2017 р., Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (ДУМ АРК) було офіційно зареєстровано на території материкової України⁸⁰. 26 жовтня цього ж року підписано Меморандум про співробітництво та взаємодію між Міністерством культури України та ДУМ АРК. Як зазначили в міністерстві, це перший випадок, коли релігійна організація підписує подібний меморандум з органом державної влади.

Реєстрація ДУМ АРК розширила сферу діяльності новоствореного муфтіяту кримських мусульман на материковій частині України, передовсім реєстрація дозволила здійснювати офіційні міжнародні візити представникам ДУМ АРК та розвинути вже наявні проекти. На даний момент організація не має стабільного фінансування і постійного приміщення, вся діяльність здійснюється на волонтерських засадах. Водночас на 2018 р. заплановано будівництво Соборної мечеті в Києві, на спорудження якої Туреччина готова виділити 80 мільйонів доларів. Отож можна вважати, що діяльність ДУМ АРК розширюватиметься і організація стане головним центром кримських мусульман на материковій частині України.

Важливою подією в житті мусульман України стало підписання «Соціальної концепції мусульман України»⁸¹ 11 грудня 2017 р. Над документом працювали Духовне управління мусульман України «Умма», Духовне управління мусульман Криму, Всеукраїнська асоціація «Альраїд», Асоціація мусульман України, представники-імами різних мусульманських громад і громадських організацій України. Документ містить базові настанови, які регламентують життя мусульман України в соціальній сфері, викладено ставлення мусульман України до таких важливих аспектів, як освіта, наука, медицина, економіка, екологія, бізнес і економічні відносини.

8.4. Надання Томосу про автокефалію Православної церкви в Україні

У середині квітня 2018 р. помітно активізувалася церковна політика в Україні. Зокрема, Президент Петро Порошенко виступив з ініціативою звернення до Вселенського патріарха Варфоломія I з проханням надати Томос про автокефалію Православній церкві в Україні. Петро Порошенко не перший з політиків, хто звертається до питання створення помісної церкви в Україні. Ця ініціатива широко обговорювалася після здобуття країною незалежності, однак низка факторів завадила створенню української помісної церкви на початку 1990-х рр. Дещо пізніше Президент Віктор Ющенко вів активні перемовини з Вселенським патріархом щодо надання Томосу про створення Української помісної православної церкви, проте вони не мали жодного реального результату. Після Євромайдану питання щодо створення помісної церкви знову опинилося у фокусі політичної уваги. Проведені в 2016 р. соціологічні опитування показали, що 21,3% українців підтримують створення єдиної помісної Православної церкви державою, а 35,7% опитаних вважають, що цим мають опікуватися самі віряни, 47,8% опитаних не визначилися щодо цього питання⁸².

Представники української влади протягом останніх років проводили активні переговори з Константинопольською патріархією щодо створення під її зверхністю помісної Української православної церкви. Очевидно, що чіткіших та конкретніших домовленостей вдалося до-

⁸⁰ <https://ua.krymr.com/a/news/28804264.html>

⁸¹ Соціальна концепція мусульман України <http://umma.in.ua/?p=4491>

⁸² https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/65246/

сягнути на початку квітня 2018 р. Так, після зустрічі з Вселенським патріархом Варфоломієм I 9 квітня 2018 р.⁸³ активну позицію у сфері церковної політики зайняв Президент України Петро Порошенко. Вже 17 квітня з ініціативи П.Порошенка відбулася зустріч з головами усіх фракцій Верховної Ради для обговорення церковно-державного питання, на якій Президент заявив про своє рішення просити Вселенського патріарха про надання Томосу про автокефалію Української православної церкви. Водночас Президент попросив підтримки свого рішення з боку парламентарів та українського народу. Наступного дня П.Порошенко провів зустріч з предстоятелями православних церков України та офіційно прийняв звернення, підписане усіма архієреями, які підтримали це рішення, до Вселенського патріарха про надання Українській церкві Томосу про автокефалію. Цього ж дня профільний Комітет з питань культури і духовності Верховної Ради рекомендував депутатам підтримати звернення Президента за основу та в цілому.

19 квітня у Верховній Раді депутати проголосували за підтримку звернення Президента Порошенка до Вселенського патріарха про надання Томосу про автокефалію Української православної церкви. Проти цієї ініціативи виступили представники Опозиційного блоку. Також ініціативу Президента піддали критиці в УПЦ(МП), в офіційній заяві якої дії П.Порошенка у сфері церковної політики названо перевищенням повноважень і втручанням державних органів у внутрішньочерковні справи⁸⁴.

19–20 квітня звернення Президента України обговорили на засіданні Священного Синоду в Константинополі. Підсумком засідання стало прийняття комюніке (було опубліковано 22 квітня), в якому зазначається, що Вселенський патріарх візьме до уваги звернення і почне тісно спілкуватися та координувати зі своїми сестринськими православними церквами щодо цього питання⁸⁵. У травні очікується продовження розгляду Священним Синодом в Константинополі питання щодо надання Томосу про автокефалію Православної церкви в Україні.

Не варто сподіватися на те, що надання Томосу про автокефалію одразу ж вирішить проблему церковної єдності в Україні. Очевидно, це буде лише початком довготривалої і трудомісткої боротьби за церковну автономію. Слід очікувати на серйозний опір з боку Московського патріархату і російської влади, які можуть впливати на визнання української церкви іншими православними церквами. Варто звернути увагу на досвід церков, які відносно недавно отримали Томос на автокефалію, зокрема, Естонська апостольсько-православна церква наштовхнулася на сильний опір РПЦ.

З іншого боку, у разі позитивного рішення Вселенської патріархії, в Україні може поглибитися поляризація суспільства стосовно церковного питання, а також можна очікувати значну кількість виходу громад вірян та священослужителів з-під юрисдикції УПЦ(МП). На думку окремих експертів, з Московського патріархату до помісної церкви може перейти від однієї третини до двох третин парафій.

Попри те, що порушення питання щодо надання Томосу про автокефалію Православної церкви в Україні може розцінюватися як елемент передвиборчої кампанії чи політики, спрямованої на обмеження інформаційного або політичного впливу Кремля, позитивне його вирішення матиме серйозний вплив на релігійну ситуацію в Україні. Створення помісної

⁸³ <http://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-zi-vselenskim-patriarhom-46822>

⁸⁴ <http://news.church.ua/2018/04/21/zayava-vzcz-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-z-privodu-zvernennya-prezidenta-ukrajini-do-vselenskogo-patriarxa-varfolomiya-shhodo-nadannya-tomosu-pro-avtokefaliyu-pravoslavnij-cerkvi-v-ukrajini/#more-201677>

⁸⁵ https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/constantinople_patriarchy/70907/

Української православної церкви потенційно сприятиме формуванню національної єдності та може бути ще одним фактором у процесі утвердження загальноукраїнської ідентичності.

У підсумку зазначимо, що на даний час немає послідовної державної політики щодо релігійного життя України, а законопроекти щодо релігійної сфери є радше ситуативною реакцією на конфлікт між Україною та Росією. Водночас останні ініціативи з боку української влади показали, що існує реальна можливість створення єдиної помісної Православної церкви, однак інституційне рішення не вирішить наявних суперечностей і в окремих випадках може призвести до глибшої поляризації в суспільстві. Відповідно, у цьому напрямку потрібно здійснювати таку політику, яка б була спрямована на перетворення церкви на ще один із засобів консолідації українського суспільства у процесі формування загальнонаціональної ідентичності. Важливим завданням державної політики в релігійній сфері також є збереження лояльності всіх церков та конфесій до Української держави. Таким чином, одне з пріоритетних завдань у сфері політики міжконфесійних відносин — це розбудова української ідентичності на основі віротерпимості й взаємоповаги до релігійних почуттів.

9. ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Революція гідності, зміна влади, збройний конфлікт на Донбасі стали причинами запровадження в Україні нового напрямку політики історичної пам'яті⁸⁶. Україна після Майдану опинилася перед низкою внутрішніх та зовнішніх викликів, однією з відповідей на які була активізація політики історичної пам'яті. Вона стала своєрідним засобом інформаційного захисту в гібридній війні та одним з елементів консолідації українського суспільства.

Помітну роль у формуванні політики історичної пам'яті упродовж 2014–2017 рр. відіграв новообраний Президент П.Порошенко. Зокрема, 23 серпня 2014 р. Президент видав Указ «Про деякі заходи щодо унормування питань опису, порядку, використання і захисту державних символів України»⁸⁷, який фактично став підготовчим документом для подальших змін щодо подолання ідеологічної спадщини радянської епохи. 14 жовтня 2014 р. Президент Порошенко підписав Указ «Про день захисника України»⁸⁸, який скасовував свято Дня захисника Вітчизни 23 лютого і запроваджував нове державне свято — 14 жовтня, День захисника України. Ця дата відсилає до кількох смислових інтерпретацій — свята Покрови святої Богородиці, історії козацтва і символічної дати створення УПА (1942 р.). Загалом Президент Порошенко взяв активну участь у зміні комеморативних практик* з широким використанням українського національного історичного нарративу.

На початку свого президентства він видав указ, який вилучив із назв військових частин України усі радянські атрибути (головним чином назви орденів, якими ці частини були нагороджені у радянський час)⁸⁹. У назвах окремих військових підрозділів з'явилися імена, пов'язані з українською військовою історією⁹⁰. Також була переназвана одна з головних історичних дат — перемога у «Великій Вітчизняній війні», її замінила «перемога над нацизмом у Другій світовій війні». Указом Президента було засновано ювілейну медаль «70 років Перемоги над нацизмом». Радянська формула «Перемога у Великій Вітчизняній війні» зникла з публічного та символічного простору. Поруч з Днем перемоги над нацизмом у Другій світовій війні з'явився День пам'яті та примирення (встановлений указом Президента від 24 березня 2015 р.). Також було змінено назву «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на «Національний музей історії України у Другій світовій війні».

З ініціативи Президента були відзначені сто п'ятдесятя річниця першого публічного виконання національного Гімну України і двохсоті — з дня народження автора Гімну Михайла Вербицького, сота річниця перемоги Українських Січових стрільців на горі Маківка, тисячоліття з дня смерті князя Володимира Великого. Значна кількість заходів була передбачена для відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.⁹¹ Також указом Пре-

⁸⁶ Під політикою історичної пам'яті ми маємо на увазі цілеспрямовані заходи влади, які впливають на формування у суспільстві таких колективних уявлень про власне минуле, котрі відповідають певним вимогам, визначеним самою ж владою.

⁸⁷ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/667/2014>

⁸⁸ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/806/2014>

* Комеморативні практики — комплекс дій та об'єктів (ритуали, церемонії, пам'ятники, меморіальні комплекси), спрямований на репрезентацію певного історичного нарративу, який є значущим для значної частини спільноти.

⁸⁹ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/646/2015/paran38#n38>

⁹⁰ <http://www.president.gov.ua/documents/2342017-22422>,
<http://www.president.gov.ua/documents/2322017-22414>

⁹¹ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/17/2016>

зидента передбачено низку заходів у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 рр.⁹².

На формування комеморативних практик вплинуло ідеологічне протистояння з Росією. Низка указів продовжує боротьбу за історичну спадщину та з привласненням сучасними державами (Росією) історичних персонажів (наприклад, Володимира Великого). В іншому випадку підкреслено історичні факти перемог української зброї над російською (битва під Конотопом, битва на горі Маківка).

Окремі укази торкаються комеморативних практик, пов'язаних з новітньою історією України. За указами Президента були відзначені 25-та річниця студентської «революції на граніті» (жовтень 1990 р.), 25-та річниця створення Народного Руху України, сорокова річниця створення Української Гельсинської групи, затверджено орден Героїв Небесної сотні та впроваджено пам'ятний День Героїв Небесної сотні (20 лютого), закладено музей, присвячений Революції гідності⁹³.

Рішеннями та заявами Президента Порошенка політика історичної пам'яті була лише означена. Ключову роль у її розробці та здійсненні відіграв Український інститут національної пам'яті (далі — УІНП)⁹⁴, який з грудня 2010 р., за рішенням тодішнього Президента В. Януковича, був науково-дослідною установою при Кабінеті Міністрів⁹⁵. З 25 березня 2014 р. установу очолив Володимир В'ятрович. Невдовзі постановою Кабінету Міністрів від 12 липня 2014 р. статус УІНП був змінений з науково-дослідної установи на орган виконавчої влади. Саме оновлений УІНП став головним розробником та координатором політики історичної пам'яті в Україні, яка здійснюється протягом 2014–2018 рр.

9.1. Декомунізація

Одним з пріоритетних напрямків діяльності УІНП було позбавлення спадку комуністичної ідеології в Україні, загальновідоме під назвою декомунізація. Протягом 2014 р. УІНП готував законодавчу базу для здійснення процесу декомунізації. У квітні 2015 р. було представлено та згодом ухвалено Верховною Радою 4 декомунізаційні закони⁹⁶. Варто зазначити, що прийняті закони неодноразово піддавали критиці науковці та громадські діячі⁹⁷. Попри це законодавчі акти не зазнали серйозних змін та доповнень і були ухвалені ВР у формулюваннях, запропонованих УІНП. У травні 2015 р. закони набули чинності. Після цього в Україні розпочався узаконений систематичний процес позбавлення від наслідків комуністичної ідеології. Згідно з прийнятими законами: 1) засуджуються комуністичний та нацистський режими і забороняється будь-яка їх пропаганда, за порушення закону вводиться кримінальна відповідальність; 2) відкривається доступ до архівів радянських репресивних органів періоду 1917–1991 рр.; 3) учасники боротьби за незалежність України в ХХ ст. визнаються

⁹² <http://www.president.gov.ua/documents/752017-21514>

⁹³ <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-susidi>

⁹⁴ <http://www.memory.gov.ua/>

⁹⁵ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1086/2010>

⁹⁶ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-viii>, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-viii>, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-viii>, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-viii>

⁹⁷ https://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-called-anti-communist-law#footnote1_6ka0tda

головними суб'єктами боротьби за відновлення державної незалежності України, визначається їхній правовий статус та право на отримання державних та муніципальних соціальних гарантій; 4) вносяться зміни щодо увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.

Після прийняття відповідних законів політика декомунізації проявилася головним чином у зміні радянської топоніміки, демонтажу символіки радянської епохи (декомунізації публічного простору) та трансформації комеморативних практик. За задумом ініціаторів декомунізації, зміни повинні були вплинути на формування нової колективної пам'яті з більшою імплементацією українського національного історичного нарративу як основи для консолідації та об'єднання держави в ідейно-ідеологічному просторі.

Згідно зі звітом УІНП за 2016 р., процес перейменування топонімів практично завершений. Перейменовано 25 районів і 987 населених пунктів (серед них 32 міста, 58 селищ міського типу і 897 сіл та селищ). Враховано національну специфіку — зокрема, повернуто кримськотатарські назви та перейменовано два села з переважаючим болгарським населенням. Станом на грудень 2016 р. позбавлено тоталітарних назв 51493 об'єкти топоніміки в населених пунктах. Недекомунізованими лишилися назви двох областей — Дніпропетровської та Кіровоградської, оскільки їх перейменування можливе лише з внесенням змін до Конституції України. Фактично перейменування не відбулися у Криму та в ОРДЛО. Під час реалізації політики декомунізації було демонтовано 2389 пам'ятників та пам'ятних знаків, з них 1320 — на честь В.Леніна⁹⁸. За словами директора УІНП В.В'ятровича, декомунізація в контексті перейменувань відбулася. Процес зміни топонімів не потребував додаткового фінансування і здійснювався силами УІНП та місцевих активістів⁹⁹.

Згідно з опитуванням, проведеним соціологічною групою «Рейтинг» наприкінці 2016 р., ставлення суспільства до перейменування населених пунктів і вулиць, що носять радянські назви, неоднозначне. У цілому ініціативу, швидше, не підтримує більша частина опитаних (57%), аніж підтримує (35%). Ситуація водночас різко змінюється, якщо допустити вибіркове перейменування тих чи інших міст і вулиць: кількість прихильників уже перевищує кількість противників (49% проти 44%). За даними цього ж опитування, майже половина респондентів (48%) висловилися проти ініціативи демонтажу всіх пам'ятників Леніну в Україні. На сім відсотків менше респондентів, які підтримують цю ідею (41%), не визначилися — 11%¹⁰⁰.

Якщо говорити про загальну оцінку політики декомунізації, то за результатами експертного опитування Центру ім.Разумкова, вона позитивно впливає на формування загальнонаціональної ідентичності — за це висловилися 69 % експертів. 21% респондентів упевнені, що декомунізація впливає негативно. Також позитивно впливають на формування спільної української ідентичності: визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом (за — 90% опитаних експертів), засудження нацистського тоталітарного режиму (за — 82%), засудження комуністичного тоталітарного режиму та заборона використання радянської символіки (за — 74 %).

На думку 70% опитаних експертів, на формування загальнонаціональної ідентичності позитивно впливає встановлення Дня пам'яті та примирення 8 травня. У позитивному впливі зміни назви свята з Дня Перемоги на День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні

⁹⁸ <http://www.memory.gov.ua/page/zvit-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-z-realizatsii-derzhavnoi-politiki-u-sferi-vidn>

⁹⁹ http://news.liga.net/interview/politics/14804718-vyatrovich_agentura_rf_v_polshe_deystvuet_v_blagopriatnoy_srede.htm

¹⁰⁰ http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizatsii_v_ukraine.html

впевнені 65% опитаних. Більшість експертів (62%) вважають, що заміна в офіційних документах, назвах державних свят, пам'яток історії назви «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років» на «Друга світова війна 1939–1945 років» позитивно впливає на спільну ідентичність українців. 64 % експертів упевнені в тому, що визнання УНР, Українських Січових стрільців, загонів Холодноярської республіки, ОУН, УПА, Народного Руху України за перебудову борцями за незалежність України позитивно впливає на формування загальнонаціональної ідентичності¹⁰¹.

9.2. Законопроект «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні»

Ще одним з напрямків діяльності УІНП була розробка законопроекту щодо державних свят. Проект Закону «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні» був оприлюднений 3 лютого 2017 р. Від 3 лютого до 1 березня 2017 р. на електронну та поштову адресу УІНП надійшло 672 звернення щодо доповнення проекту, які були опрацьовані та частина з яких врахована в новій редакції законопроекту, опублікованого 13 квітня 2017 р.¹⁰². Головні положення закону пропонують змінити календар державних свят і пам'ятних днів в Україні. Творці законопроекту виходять з позиції, що «систему державних свят і пам'ятних дат, комеморативні практики потрібно оптимізувати, аби вони стали складовою гуманітарної державної політики, зокрема відновлення та збереження національної пам'яті». На думку розробників нового календаря державних свят, «створення нового комплексу державних та інших свят, пам'ятних дат та скорботних днів сприятиме остаточному подоланню комуністичних ідеологем і колоніальних стереотипів, а також утвердженню в Україні загальнолюдських цінностей»¹⁰³.

«На статус державного можуть претендувати лише ті дати і події, які співвідносяться із державотворчими та історико-культурними традиціями українського народу, мають консолідуючий націєтворчий потенціал», — зазначено у пояснювальній записці до законопроекту. Загалом автори законопроекту пропонують скоротити кількість святкових вихідних з 11 до 9 за рахунок 8 березня та 2 травня, які пропонують зробити робочими днями. Серед головних новацій пропонують 8 травня зробити вихідним — як День пам'яті та примирення, а 9 травня буде святковим, але робочим днем. Також у законопроекті пропонують ввести нову категорію святкових днів — міжнародні дні, впорядкувати перелік скорботних днів та днів жалоби. Автори законопроекту заявляють, що його реалізація не потребуватиме додаткових витрат із державного бюджету. Попри це, новий календар святкових днів залишається на стадії обговорення, і найближчим часом його затвердження не передбачається.

Незважаючи на те, що проект закону, підготовлений УІНП, не було прийнято, зміни у переліку державних свят відбулися. Так, 16 листопада 2017 р. Верховна Рада України прийняла законопроект №5496¹⁰⁴, яким скасувала вихідний день 2 травня, перейменувала 1 травня з Дня солідарності трудящих на День праці, а також запровадила вихідний день на Різдво, 25 грудня. Отже, Різдво в Україні святкуватимуть двічі — 25 грудня та 7 січня, разом з християнами західного та східного обряду.

¹⁰¹ http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

¹⁰² <http://www.memory.gov.ua/page/zvit>

¹⁰³ <http://www.memory.gov.ua/laws/proekt-zakonu-ukraini-pro-derzhavni-ta-inshi-svyata-pam-yatni-dati-i-skorbotni-dni-nova-redakts>

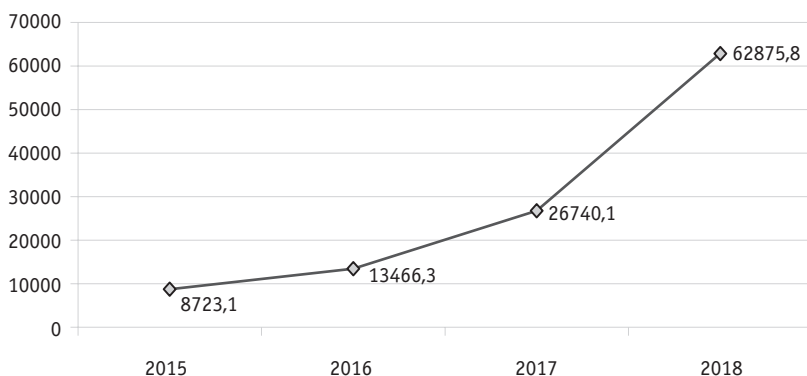
¹⁰⁴ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5496&skl=9

9.3. Фінансування УІНП

Варто зазначити, що рік у рік фінансування УІНП зростає. Для прикладу, в 2015 р. у бюджеті було передбачено 8 млн. 723,1 тис. грн. для УІНП. У 2016 р. інститут отримав 13 млн. 466,3 тис. грн., щоправда, фактично використав дещо менше — 13 млн. 190,18 тис. грн. У 2017 р. фінансування зросло до 26 млн. 740,1 тис. грн. (фактично використано 25 млн. 957,6 тис. грн.). На 2018 р. заплановане чергове збільшення фінансування УІНП — до 62 млн. 875,8 тис. грн. Якщо проаналізувати витрати інституту, то можемо бачити тенденцію, що з кожним роком збільшується фінансування проектів цієї установи. У 2015 р. — 34,4% (3 млн. грн.) бюджету УІНП було витрачено на різноманітні заходи, в 2016 р. — 37,6% (4 млн. 960,38 тис. грн.), в 2017 р. — 49,58% (12 млн. 869,9 тис. грн.). На 2018 р. заплановано на заходи УІНП 65,5% (41 млн. 170,7 тис. грн.), очевидно, що основну частину цих коштів буде використано на створення і підтримку функціонування Меморіального комплексу Героїв Небесної сотні і Музею Революції гідності.

Також зростає активність діяльності УІНП. Так, у 2016 р. інститут провів 20 публічних заходів та 19 наукових конференцій, круглих столів та семінарів. У 2017 р. їх кількість зросла до 50 публічних заходів і 14 наукових конференцій, круглих столів та семінарів. Зважаючи на збільшення фінансування, наступного року активність УІНП прогнозовано підвищиться.

Фінансування УІНП 2015–2018 (тис. грн.)

Підводячи підсумки, зазначимо, що політика історичної пам'яті в Україні починає набирати ознак системності та цілісності. Основою для політики став український національний наратив з елементами етноцентризму. Помітно більшу увагу політиці історичної пам'яті приділила українська влада, яка використала її для захисту інформаційної сфери та для політичної мобілізації населення у спротиві гібридним загрозам. Головними акторами в реалізації оновленого напрямку політики історичної пам'яті стали Президент України та Український інститут національної пам'яті, найбільшим проектом останнього стало проведення політики декомунізації в Україні.

Активізація у сфері політики історичної пам'яті без належної систематичної інституційної та фінансової підтримки отримає лише декларативний характер і не матиме суттєвого впливу на формування загальноукраїнської ідентичності. Водночас політика історичної пам'яті, яка здійснювалася в Україні протягом 2014–2017 рр., виявила поділ українського суспільства та брак комунікації в ньому, подолання яких є одним з першочергових завдань політики формування спільної ідентичності в Україні. Саме тому необхідна систематична та ефективна робота над наповненням української національної ідентичності та формуванням її привабливого образу. Потрібна розробка програми планомірних дій для деполітизації історії, аби зменшити її конфліктогенний потенціал. Також важливо продовжувати суспільний, міжпоколіннісний діалог, спрямований на критичне переосмислення помилок минулого та розробку спільного бачення майбутнього.

УЗАГАЛЬНЕННЯ. ВИСНОВКИ

Очікування реформ, невиправдані очікування стосовно темпів та глибини реформ, негативні оцінки влади у проведенні реформ та змін, суспільна мобілізація внаслідок початку війни на Донбасі та окупації Криму є одними зі складових процесу формування сьогоденного українського суспільства. Дані соціологічних досліджень та фокус-груп демонструють, що на таких характеристиках сходяться представники громад у різних регіонах. Ставлення до цих проблем, плюси та мінуси консолідує громадян. Також формується усвідомлення нової суспільної, культурної якості суспільства, яка багато в чому ґрунтується на громадянському підході, — громадяни різної етнічної приналежності, які використовують різні мовні практики, об'єднані підтримкою спільних цінностей, баченням спільної мети розвитку та спільними діями з їхньої реалізації. В цьому контексті громадян об'єднує не стільки ставлення до минулого, скільки намагання формувати спільне бачення майбутнього, зокрема, в контексті реформ, геополітичних орієнтацій, насамперед стосовно зближення з Європою.

Результати експертних обговорень, соціологічних досліджень продемонстрували, що факторами, які об'єднують суспільство сьогодні, є:

- Спільні напрями у баченні майбутнього у зовнішній та внутрішній політиці:
  - а) проведення економічних та соціальних реформ (36,8% респондентів), протидія корупції;
  - б) врегулювання конфлікту на Донбасі — 44,3% (немає розуміння шляху досягнення цієї мети). Своєю чергою, встановлення миру на Донбасі як пріоритет політики держави визначають 60,6% громадян. Агресія РФ, потреба миру на Донбасі, за оцінками громадян, зіграла потужну роль у суспільному об'єднанні та раціоналізації політики, формуванні проєвропейського геополітичного вибору. Значною мірою є потреба миру, проте спостерігається і дефіцит рецептів його досягнення за ситуації неоголошеної війни з РФ;
  - в) дотримання прав людини з боку держави — 36,0% (права людини можуть доволі широко розумітися, в тому числі й як покращення соціального та економічного становища);
  - г) значними темпами розвивається громадянське суспільство (так вважають 23,4% респондентів), розвиток волонтерства оцінюють як досягнення 27,8% опитаних. Для південного регіону важливим об'єднувачим питанням є повернення Криму. Водночас питання збалансованої мовної політики не сприймається як першочерговий об'єднувачий фактор — пріоритетом його вважають лише 13%. У частини суспільства в різних регіонах немає відповіді стосовно консолідуючих аспектів (у 15% опитаних).
- Об'єднувачий фактор у суспільстві — потреба посилення ролі європейської інтеграції — подається прихильниками цього тренду як «загальний консенсус цивілізаційного вектора». За результатами соціологічного опитування, у відповідь на запитання «Якому шляху розвитку України у зовнішній політиці ви надасте перевагу?» 30,6% респондентів вказують на глибоку інтеграцію в ЄС, 30,6% — на розвиток двосторонніх зв'язків з європейськими країнами. Водночас під час фокус-груп була озвучена думка про дефіцит артикуляції формулювання владою подальших кроків на шляху євроінтеграції. Зокрема, після набуття чинності Угодою про безвізовий режим та початку дії Угоди про асоціацію спостерігається дефіцит

ідей як серед експертів, так і в суспільстві стосовно подальших перспектив. До цього спонукає усвідомлення відсутності на сьогодні перспектив членства України в Європейському Союзі.

- Об'єднавчим є очікування змін, потреба реформ, зміна патронатно-клієнтських відносин всередині політичної системи та суспільства, протидія корупції, запит на суспільну справедливість. Водночас об'єднавчим моментом є й негативна оцінка спроможності влади реалізувати реформи, яка властива представникам різних регіонів. Зокрема, 34,9% громадян вказують, що змін та досягнень у країні не було. Найважливішим для розвитку країни 36,8% вважають створення сприятливих економічних умов для розвитку підприємництва. При цьому 53,5% респондентів називають пріоритетом протидію корупції, а 46,7% — якісне та доступне медичне обслуговування.
- Значною мірою громадяни в різних регіонах, незважаючи на позитивну оцінку підписання Угоди про асоціацію з ЄС, наголошують, що країні слід спиратися на власні сили, підтримуючи незалежність (51%). Ймовірно, таким чином проявляється розчарування в підтримці України міжнародною спільнотою, як її відчуває суспільство. Показово, що дані попередніх опитувань демонстрували практично тотожні тенденції стосовно більшого сподівання громадян на власні сили у розвитку країни, аніж на геополітичну підтримку різних міжнародних гравців. Замало підтримки респонденти надають розвитку стосунків з РФ.
- Щодо мовної політики, незважаючи на різні мовні практики, російськомовність частини респондентів у повсякденному житті, більшість учасників досліджень у всіх регіонах не заперечує інтегративної ролі української мови в суспільстві. Подекуди фіксується зміна мовних практик серед російськомовних, зокрема, учасники опитувань наводять особисті історії щодо збільшення використання української мови в сімейному та публічному вжитку після 2014 року, проте традиційний мовний режим зберігається. Водночас у частини суспільства зберігається усвідомлення української нації в елементах її етнічної складової. 13% респондентів говорять про збалансовану мовну політику як один з чинників єдності. Утім питання мови не впливає на оцінку потреби реформ та негативну оцінку російської агресії в Криму та на Донбасі.
- Процес формування спільної громадянської ідентичності відбувається на тлі війни, що грає мобілізаційну роль для суспільства та є маркером у ставленні до ситуації, геополітичних складових.
- Формування спільного погляду співгромадян на майбутнє відбувається в політичному контексті намагання раціоналізації політичного дискурсу, коли громадяни пробують аналізувати пропозиції політичних еліт, критично підходити до них та формувати можливості для впливу на процеси ухвалення рішень. Подекуди фіксується зміна суспільної практики — від споглядання та відстежування новин стосовно політичних змін до бажання впливу на трансформації. Проте далеко не завжди громадяни мають достатньо компетенцій для ефективного впливу на владу. При цьому рівень заполітизованості суспільства зростає. Серед змін, що відбулися в державі, громадяни виділяють розвиток громадянського суспільства (14,1% респондентів), розвиток волонтерського руху (27,8%).
- У свою чергу, залишається дискусійним питання перетворень та формування консолідуючих ідей для суспільства. Для частини суспільства цей процес сьогодні полягає у впровадженні соціально-економічних реформ, підвищенні рівня життя,

що сприятиме, в уявленнях громадян, зменшенню суспільних конфліктів та закладатиме підвалини для подолання наслідків окупації Криму та агресії РФ на сході України.

- Констатується, що в інформаційному полі України завдяки плюралізму ЗМІ переважає інформація про суспільні проблеми, негативний контент, тоді як з боку РФ подається не інформація, а пропаганда, яка так чи інакше впливає на різні суспільні групи. Це подекуди формує негативні настрої в суспільстві, яке потерпає від розчарування та браку позитивних змін на окупованих та прилеглих територіях. Однак, як свідчать соціологічні дослідження щодо пріоритетів у геополітичній орієнтації країни, тільки 6,8% респондентів вважають пріоритетом розвиток відносин з РФ, 11,9% — розвиток зв'язків у рамках СНД.
- Контроверсійно громадяни оцінюють заборону російських соціальних мереж в Україні, зокрема, з огляду на можливості обходити ці заборони завдяки спеціальним програмам, а також через брак вітчизняних альтернатив російським соціальним мережам.
- Об'єднавчим моментом є прагнення реформ, позитивних змін у питаннях протидії корупції та прозорості політичної системи.

ДОДАТКИ

2017–2018 РІК

МОВНА ПОЛІТИКА

Ключові рішення

12 січня 2017 р.	Національна рада з питань телебачення та радіомовлення одностайно проголосувала за рішення обмежити ретрансляцію російського телеканалу «Дождь» на території України. Таким чином, він став 77-м російським телеканалом, забороненим в Україні.
5 квітня 2017 р.	Уряд прийняв постанову, якою затвердив Порядок видачі (відмови у видачі, анулювання) дозволу на ввезення видавничої продукції, що має походження або виготовлена та/або ввозиться з території держави-агресора, тимчасово окупованої території України, та вніс зміни до постанови «Про затвердження переліків товарів, на які встановлено обмеження щодо переміщення через митний кордон України».
23 травня 2017 р.	Верховна Рада проголосувала законопроект №5313 «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації». Закон встановлює на телебаченні обов'язкові квоти ефірної продукції українською мовою. Йдеться про 75% передач і фільмів державною мовою для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60% — для місцевих; також 75% програм новин на ТБ мають виходити українською мовою.
5 вересня 2017 р.	Верховна Рада прийняла Закон України «Про освіту» (№3491-д), у якому, зокрема, йдеться про мову освіти. Стаття 7 закону передбачає, що мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.
12 жовтня 2017 р.	Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію щодо нового закону про освіту в Україні мовами національних меншин. Голосуванню передували спеціально скликані дебати. Резолюція закликає Верховну Раду України врахувати всі майбутні рекомендації Венеційської комісії щодо цього закону.
14 лютого 2018 р.	Уряд схвалив законопроект щодо внесення змін до пункту з розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону «Про освіту» щодо уточнення деяких його положень. Зміни стосуються продовження перехідного періоду для імплементації «мовної» статті на 3 роки — до 2023-го. Продовження перехідного періоду пропонувала Венеційська комісія.
28 лютого 2018 р.	Конституційний Суд України визнав неконституційним закон «Про засади державної мовної політики» (від 3 липня 2012 №5029-VI), відомий як закон Ківалова-Колесніченка. Згідно з прийнятим документом, рішення Конституційного Суду України є обов'язковим, остаточним та таким, що не може бути оскарженим.

Ключові події

1 липня 2017 р.	Перший заступник начальника Головного сервісного центру МВС Сергій Гончаров заявив, що теоретичні іспити на отримання водійських посвідчень можна скласти лише державною мовою.
1 вересня 2017 р.	У смт. Новоолексіївка Херсонської області було відкрито клас з кримськотатарською мовою навчання.
11 грудня 2017 р.	Оприлюднено офіційний висновок Венеційської комісії щодо Закону України «Про освіту». Висновок комісії щодо «мовної» статті українського закону про освіту позитивний, однак є низка зауважень та рекомендацій. Зокрема, у висновку зазначається, що стаття 7 має бути переглянута, в неї мають бути внесені правки, які вирівнюють права меншин, чії мови не є мовами ЄС, з правами меншин, котрі є носіями таких мов. Також комісія запропонувала, щоб сектор приватної освіти було звільнено від загальної дії закону про освіту, що відповідає Рамковій конвенції Ради Європи із захисту нацменшин.
23 січня 2018 р.	Директор Українського центру оцінювання якості освіти Вадим Карандій повідомив, що російську мову виключено з переліку предметів, з яких у 2018 р. складатимуть тестування. Причиною виключення предмету з переліку був невеликий попит на нього серед випускників українських шкіл.
13 лютого 2018 р.	Відбулося перше публічне обговорення Концепції мовлення національних спільнот. На обговоренні були присутніми представники ПАТ «Національна суспільна телерадіокомпанія України» (ПАТ «НСТУ»), національних спільнот, профільні національні та міжнародні експерти, представники посольств та міжнародних організацій. Під час обговорення було запропоновано низку рекомендацій, які будуть враховані в другій редакції Концепції.
14 лютого 2018 р.	Відбулася перша очна консультація з представниками нацменшин щодо мови освіти в школах в рамках проекту закону «Про загальну середню освіту». У зустрічі брали участь представники молдовської, німецької, грецької, болгарської, гагаузької та єврейської громад.
13 березня 2018 р.	Була оприлюднена друга редакція Концепції мовлення з тематики національних меншин Національної суспільної телерадіокомпанії України. У новій редакції документа враховано побажання учасників публічного обговорення концепції, що відбулося 13 лютого, а також пропозиції, які надходили на адресу ПАТ НСТУ впродовж місяця після обговорення від регіональних редакцій Суспільного, представників національних спільнот і національно-культурних товариств України, профільних громадських організацій та всіх зацікавлених.

Ключові позиції

18 вересня 2017 р.	Президент України П.Порошенко у Нью-Йорку під час зустрічі з лідерами української громади та представниками кримськотатарських організацій заявив з приводу Закону «Про освіту»: «Ми повертаємо Україні українську школу, це дуже просто. При цьому ми нікому не забороняємо вивчати мову національних меншин, але кожна дитина, яка закінчила українську школу, повинна вільно володіти українською мовою. Ми повинні захистити Україну».
19 вересня 2017 р.	Голова Нацради з питань телебачення та радіомовлення Ю.Артеменко заявив, що за перші півроку 2017 р. Нацрада оштрафувала 15 радіостанцій сумарно майже на 634 тис. грн. за порушення мовних квот.
вересень 2017 р.	Член Нацради з питань телебачення та радіомовлення С.Костинський повідомив, що станом на середину вересня радіостанції перевищують квоту в середньому на 7% щодо обсягу україномовних пісень в ефірі та на 30% — щодо ведення передач державною мовою.
28 вересня 2017 р.	Президент України П.Порошенко зазначив, що Україна не звертатиме увагу на «істеричні заяви» Держдуми Росії з приводу нового українського Закону «Про освіту», однак з європейськими партнерами та сусідами проведе дискусію та роз'яснення, щоб «довести їм та всім європейським структурам, що «мовна» стаття цього закону повністю відповідає європейським практикам». П.Порошенко закликав міністра освіти Л.Гриневич активно захищати «своє бачення обов'язкових гарантій прав національних меншин». Президент переконаний у необхідності посилювати роль української мови в освіті, залишаючи при цьому вільний простір для розвитку мов, якими говорять громадяни України.
22 листопада 2017 р.	Глава представництва ЄС в Україні Х.Мінгареллі заявив, що Євросоюз підтримує рекомендації Венеційської комісії щодо мовної норми Закону України «Про освіту».
11 грудня 2017 р.	На сайті Міністерства освіти і науки України було оприлюднено офіційну заяву щодо висновків Венеційської комісії стосовно Закону України «Про освіту». Відповідно, МОН запропонувало три моделі імплементації ст.7, що будуть прописані в Законі «Про загальну середню освіту».
12 грудня 2017 р.	Член Національної ради з питань телебачення і радіомовлення С. Костинський заявив, що у поточному році сукупний показник частки українських пісень на всіх радіостанціях становить близько 40%.

МІЖРЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ

Ключові події

15 березня 2017 р.	Прем'єр-міністр України Володимир Гройсман у Стамбулі зустрівся зі Вселенським патріархом Варфоломієм I. Під час зустрічі було обговорено питання створення єдиної помісної Православної церкви в Україні.
18 травня 2017 р.	На площі Конституції в Києві перед будівлею Верховної Ради відбувся мітинг представників і вірян Української православної церкви (Московського патріархату). Учасники акції протестували проти ухвалення законопроектів про релігійні організації №4128 та №4511.
27–28 липня 2017 р.	Відбулися дві Хресні ходи з нагоди святкування Хрещення Русі. 27 липня — хода УПЦ(МП) (15 тис. учасників). 28 липня — УПЦ КП (7 тис.), на церемонії були присутні військові і військові капелани.
17 вересня 2017 р.	Вперше в історії України в центрі Києва святкували День подяки. Святкування відбулося в рамках відзначення 500-річчя Реформації — протестантської течії в християнстві. Організатором Дня подяки виступила Рада євангельських протестантських церков України. За різними оцінками, на святі були присутні від 150 до 500 тис. учасників.
19 жовтня 2017 р.	Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (ДУМ АРК) було офіційно зареєстроване на території материкової України.
26 жовтня 2017 р.	Підписано Меморандум про співробітництво та взаємодію між Міністерством культури України та новоствореною релігійною організацією «Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим» (ДУМ АРК). Як зазначили в міністерстві, це перший випадок, коли релігійна організація підписує подібний меморандум з органом державної влади.
1 грудня 2017 р.	Архієрейський Собор Російської православної церкви, що проходив у Москві (РФ), вніс до Статуту РПЦ зміни, що закріплюють особливий статус широкої автономії Української православної церкви (МП). Собор окремо прописав у статуті Російської православної церкви, що центр управління УПЦ(МП) знаходиться в Києві. Такі зміни були продиктовані тим, щоб уникнути потрапляння УПЦ(МП) під дію українського законопроекту №4511, який пропонує надати особливий статус релігійним організаціям, керівні центри яких знаходяться на території держави-агресора.
11 грудня 2017 р.	Низка мусульманських релігійних та громадських організацій офіційно підписали Соціальну концепцію мусульман України. Над документом працювали Духовне управління мусульман України «Умма», Духовне управління мусульман Криму, Всеукраїнська асоціація «Альраїд», Асоціація мусульман України, представники-імами різних мусульманських громад і громадських організацій України. Документ містить базові настанови, які регламентують життя мусульман України в соціальній сфері, у ньому викладено ставлення мусульман України до таких важливих аспектів, як освіта, наука, медицина, економіка, екологія, бізнес і економічні відносини.

4 січня 2018 р.	У Запоріжжі священик УПЦ(МП) відмовився відспівувати дитину, яка трагічно загинула через самогубця. Приводом відмови стало те, що дитину хрестили в Київському патріархаті. Відтак блогер із Запоріжжя Юрій Гудименко запустив у Фейсбучі флешмоб «Принеси ляльку»: активіст запропонував українцям щодня приносити ляльки до храмів УПЦ(МП), «щоб кожен розумів, що ця церква зробила».
3 лютого 2018 р.	Близько двох сотень активістів провели акцію біля незаконно побудованої споруди-каплиці УПЦ(МП) неподалік фундаменту Десятинної церкви, що на території Національного музею історії України. У першу чергу, акція була спрямована на підтримку арештованих раніше архітекторів Олександра Горбаня і Олексія Шемотюка, звинувачених у спробі підпалу самовільно збудованої каплиці. Учасники акції також вимагали знесення незаконно побудованої каплиці біля фундаменту Десятинної церкви.
9 лютого 2018 р.	Комісія Київської міської ради з питань містобудування, архітектури та землекористування прийняла рішення підтримати петицію стосовно знесення незаконної каплиці УПЦ МП на території Національного музею історії України.
6 березня 2018 р.	Працівники столичної прокуратури та Служби безпеки України провели обшуки в Ісламському культурному центрі в Києві та Полтаві. У результаті обшуків, за інформацією правоохоронців, були вилучені твори, які містять пропаганду культури насильства, жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, що підтверджується висновками експертних досліджень, а також інші види літератури, щодо яких буде призначено експертизи. Також у прокуратурі повідомили, що загальна кількість вилучених примірників — близько 100 одиниць. У прокуратурі Києва заявили, що поширена у деяких ЗМІ інформація про нібито переслідування прокуратурою релігійних організацій не відповідає дійсності.
12 березня 2018 р.	У Міністерстві культури відбулося засідання експертної ради з питань свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Дискусію викликало обговорення невідповідностей між нормами світського законодавства та внутрішніми установками релігійних організацій. Директор Департаменту у справах релігій та національностей Мінкультури А.Юраш заявив, що міністерство з повагою ставиться до внутрішніх настанов релігійних організацій і бере їх до уваги при проведенні реєстрації їхніх статутів. Активні дискусії серед членів експертної ради викликали напрацювання робочої групи з нормалізації взаємодії і створення релігійними організаціями парамілітарних громадських рухів і організацій, а також пропозиції робочої групи щодо нормалізації реєстрації статутів міжконфесійних об'єднань.

Ключові позиції

23 травня 2017 р.	Голова департаменту у справах релігій та національностей Мінкультури А.Юраш заявив, що УПЦ(МП) пише статuti за зразками Російської православної церкви, керівництво церкви хоче зареєструвати статuti єпархіальних управлінь з правом контролю за всім життям і діяльністю релігійних організацій.
4 серпня 2017 р.	Митрополит Макарій, предстоятель УАПЦ, наголосив: «Якщо це вдасться, і на ґрунті подвір'я від Вселенського патріарха буде започаткована канонічна Православна церква, то думаю, що УАПЦ має деякі, може, невеликі, але переваги, бо зможе швидко, легко і без великих труднощів увійти в єднання із Вселенським православ'ям ... Я хочу об'єднання, хочу єдиної церкви».
6 вересня 2017 р.	Керуючий справами УПЦ(МП) митрополит Антоній (Паканич) заявив, що УПЦ(КП) не отримає жодного визнання без згоди УПЦ(МП): «Без нашої церкви вони не отримають ніякого визнання, і навіть Константинополь їм у цьому не допоможе».
21 листопада 2017 р.	Директор Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А.Юраш заявив, що інформаційно-маніпулятивні кампанії, які проводять представники УПЦ(МП) на міжнародній арені, мають на меті дискредитувати Українську державу та відвернути увагу від ситуації з релігійною свободою у Росії та на окупованих нею територіях.
30 листопада 2017 р.	Предстоятель Української православної церкви (Московського патріархату) Онуфрій на архієрейському соборі РПЦ виступив із заявою про надання особливого статусу УПЦ МП, щоб підвищити її авторитет в Україні.
24 грудня 2017 р.	Президент України П.Порошенко виступив зі спеціальним зверненням з нагоди святкування Різдва Христового за григоріанським календарем. У зверненні Президент вказав на єдність українського народу, незважаючи на етноконфесійне різноманіття, також згадав про унікальність нашої держави у віротерпимості й повазі до релігійних почуттів. «Обирати собі календар — це є особисте право кожного, а от завдання держави — гарантувати таке право і дати можливість вибору», — зазначив Президент.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Міжнаціональні відносини в Україні обумовлені останніми ініціативами стосовно мовної політики, зокрема, гострі дискусії викликали питання мови освіти, а також політики пам'яті, тому ці сфери мають чітку взаємозалежність.

Ключові події

13 квітня 2017 р.	У Києві відбулося перше за останні десять років засідання Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, під час якого було обговорено основні напрямки подальшої роботи.
31 травня 2017 р.	У Чернівцях відбувся експертний круглий стіл «Українсько-румунські відносини на сучасному етапі: здобутки, упущення та перспективи», присвячений 20-річчю підписання Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією (2 червня 1997р.).
28 серпня 2017 р.	Відбулася Всеукраїнська конференція «26 років незалежності України: досягнення та перспективи розвитку державної етнонаціональної політики», в резолюції представники національно-культурних громад України закликають Президента запровадити посаду Уповноваженого у справах національних меншин, надати сприяння в утворенні Координаційної ради національностей України як консультативно-дорадчого органу при Президентові України.
7 вересня 2017 р.	Румуномовна громада Чернівецької області звернулася з відкритим листом до Президента України, в якому зазначила, що новий закон про освіту обмежує право етнонаціональних меншин України на навчання рідною мовою.
7 грудня 2017 р.	На базі Київського Національного університету імені Тараса Шевченка відбулася науково-практична конференція «Впровадження європейських підходів забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин та етноконфесійних спільнот, у контексті оновлення українського законодавства», організована Міністерством культури України. Під час конференції відбулася презентація нового проекту Концепції етнонаціональної політики України, розробленого робочою групою експертної ради з питань етнополітики Міністерства культури України.
18 грудня 2017 р.	Відбувся Форум національних спільнот і Всеукраїнський фестиваль «Всі ми діти твої, Україно!». Акція була спрямована на демонстрацію згуртованості української поліетнічної держави. Організаторами заходу були Рада національних спільнот України та Міністерство культури.
26 січня 2018 р.	Сейм Польщі ухвалив законопроект про Інститут національної пам'яті. Прийнятий закон стосується визначення злочинів українських націоналістів та українських організацій, що співпрацювали з Третім рейхом, а також можливості відкриття, відповідно до ст. 55 прийнятого закону, кримінальних проваджень проти осіб, які заперечують ці злочини. За заперечення «злочинів бандерівців» передбачено штраф або позбавлення волі на строк до 3 років.
4 лютого 2018 р.	Невідомі кинули пляшку із запалювальною сумішшю у будівлю Товариства угорської культури Закарпаття. Голова Закарпатської ОДА Г.Москаль заявив, що спробу підпалу здійснили двоє громадян Польщі, члени праворадикальної організації «Фаланга». 27 лютого було здійснено черговий підпал офісу Товариства угорської культури Закарпаття, внаслідок якого приміщення зазнало серйозних пошкоджень.

Ключові позиції

24 січня 2017 р.	Міністр закордонних справ Угорщини П.Сіярто заявив, що Будапешт не потерпить жодних поправок ні до українського закону про освіту, ні до закону про використання мови, які б погіршили становище меншин.
30 січня 2017 р.	Польське радіо повідомило, що лідер польської правлячої партії «Право і справедливість» Я.Качинський вважає, що польсько-українські відносини перебувають під питанням. На думку Качинського, майбутнє цих відносин залежить від того, яким буде ставлення України до історії, зокрема, до Української повстанської армії. За словами Качинського, наразі неясно, чи піде Україна в неприйнятному для Польщі напрямку, тобто шляхом підтримки своєї історичної легітимності на традиції УПА, «яка здійснювала жahlivі злочини проти поляків».
28 лютого 2017 р.	Перебуваючи у Варшаві, віце-прем'єр-міністр України В.Кириленко заявив, що складні сторінки українсько-польської історії не потрібно політизувати, а дати можливість історикам попрацювати і вийти на спільне бачення проблемних питань.
26 вересня 2017 р.	Міністр закордонних справ Угорщини П.Сіярто заявив, що Угорщина має намір блокувати і ветувати будь-який крок, спрямований на зближення України з Європейським Союзом через ухвалення Верховною Радою нового закону про освіту.
10 жовтня 2017 р.	Міністр закордонних справ Угорщини П.Сіярто на зустрічі з головою Закарпатської ОДА Г.Москалем наголосив на необхідності переглянути Угоду про асоціацію між Україною та ЄС через Закон України «Про освіту».
2 листопада 2017 р.	Міністр закордонних справ Польщі В.Вашиковський заявив, що Польща починає процедури, згідно з якими громадяни України, які демонструють антипольські позиції, не будуть допущені на територію Польщі. За словами Вашиковського, до таких належать особи, які демонстративно носять мундири СС «Галичина», а також ті, хто на адміністративному рівні не дозволяє, наприклад, відновлювати польські місця пам'яті в Україні.
14 листопада 2017 р.	Прем'єр-міністр Угорщини В.Орбан заявив, що уряд Угорщини не відступить від намірів блокувати інтеграцію України в ЄС і НАТО, якщо Київ залишить без змін закон про освіту.
22 листопада 2017 р.	Віце-прем'єр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції І.Климуш-Цинцадзе заявила, що у підході до питання нацменшин та мовного питання Угорщина — єдина країна, що висловлює свої заперечення, займає позицію серйозного супротиву і неготовності до діалогу. «Вдалося підписати меморандум про взаєморозуміння стосовно реалізації цього закону з Польщею і Болгарією. Ми на позитивному шляху вирішення з Румунією», — заявила Климуш-Цинцадзе. Щодо російського впливу на позицію Будапешта, віце-прем'єр бачить певну синхронізацію аргументації Угорщини та РФ.
11 грудня 2017 р.	МЗС Польщі висловило занепокоєння «черговим антипольським актом» в Україні — спробою підірвати польський автобус поблизу Львова. Польські туристи, серед яких були представники органів місцевого самоврядування, у супроводі польського консула у Львові після інциденту повернулися до своєї країни.

12 лютого 2018 р.	Прем'єр-міністр Угорщини В.Орбан заявив, що позитивне рішення Венеційської комісії щодо українського закону про освіту не зніме претензій Будапешта до Києва.
7 березня 2018 р.	Посол Угорщини в Україні Е.Кешкенй заявив, що Будапешт не бачить нічого поганого в автономії для закарпатських угорців, враховуючи досвід, наприклад, південного Тіроля в Італії, однак з огляду на фактор війни на сході України на даний момент ця вимога не висувається.

ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Ключові рішення

16 травня 2017р.	Верховна Рада підтримала законопроект про заборону використання в Україні георгіївської стрічки (внесено в 2015 році). Законопроект передбачає адміністративний штраф за носіння георгіївської стрічки, про кримінальну відповідальність в ньому не йдеться. Норми цього проекту закону не поширюватимуться на ветеранів, які носять медалі та ордени, де є ця стрічка.
15 листопада 2017 р.	Уряд ухвалив План заходів для вшанування пам'яті жертв політичних репресій 1937–1938 років. План культурно-просвітницьких заходів, присвячених поширенню інформації про сталінський терор та його наслідки, розраховано на 2017–2018 роки.
16 листопада 2017 р.	Верховна Рада прийняла законопроект №5496, яким скасувала вихідний день 2 травня, перейменувала 1 травня з Дня солідарності трудящих на День праці, а також запровадила вихідний день на Різдво, 25 грудня. Отже, Різдво в Україні святкуватимуть двічі — 25 грудня та 7 січня, разом з християнами західного та східного обряду.
22 листопада 2017 р.	Кабінет Міністрів України затвердив план заходів із відзначення 100-річчя проведення першого Курултаю кримськотатарського народу.
6 лютого 2018 р.	Верховна Рада України прийняла заяву про засудження прийнятих Сеймом і Сенатом Польщі змін до закону про Інститут національної пам'яті, яким, зокрема, вводиться кримінальна відповідальність за заперечення «злочинів українських націоналістів». Рада визнала прийняті польським парламентом законодавчі зміни як такі, що суперечать демократичним цінностям і стратегічному партнерству двох країн, депутати ВР закликали польську сторону до відкритості та конструктивності в подальшому розвитку двосторонніх відносин. Також у заяві підкреслено, що розпалювання конфліктів між традиційно дружніми українським і польським народами лежить в інтересах спільних ворогів Польщі і України, «якими були нацистський і комуністичний режими, а сьогодні — російський агресор і окупант».
22 березня 2018 р.	Уряд затвердив план заходів щодо зміцнення національної єдності і консолідації українського суспільства. Серед іншого, план передбачає посилення позицій української мови як державної, її ролі в освіті як фактора, що відіграє провідну роль у процесах консолідації українського суспільства та інтеграції національних меншин, реалізації їхнього права на освіту державною мовою.

Ключові події

9 травня 2017 р.	Під час проведення акцій до Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні відбулися сутички в Одесі, Запоріжжі, Дніпрі, Києві. Затримано 45 осіб, постраждало 8 правоохоронців з 30 тисяч задіяних. У цілому в Україні в акціях взяли участь близько 50 тисяч осіб.
18 травня 2017 р.	На офіційному рівні відбулося вшанування Дня пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.
29 вересня 2017 р.	Відбулася церемонія вшанування жертв трагедії в Бабиному Яру. У церемонії взяли участь Президент П.Порошенко, Прем'єр-міністр В.Гройсман, члени уряду, перший заступник Голови Верховної Ради України І.Герасченко, народні депутати, члени Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, а також представники громадськості.
14 жовтня 2017 р.	У Вінниці відкрили пам'ятник С.Петлюрі. Встановлення пам'ятника засудив Всесвітній єврейський конгрес.
15 жовтня 2017 р.	На межі Львівської та Закарпатської областей (на Верецькому перевалі) було відкрито Меморіал героям Карпатської України, які були розстріляні в 1939 р. МЗС Польщі негативно відреагувало на появу меморіалу через напис про «польських та угорських окупантів».
21 листопада 2017 р.	Відзначено День гідності та свободи (день початку Революції гідності), під час якого було проведено ряд меморіальних, урочистих та культурно-мистецьких заходів, церемоній покладання квітів до місць, де відбувалися найтрагічніші події Майдану, зокрема, на алеї Героїв Небесної сотні, до пам'ятників загиблим на Донбасі захисникам України.
25 листопада 2017 р.	У День пам'яті жертв Голодомору відбулися національні пам'ятні заходи біля Меморіалу жертв Голодомору. Під час жалобної акції відбувся молебень за жертвами Голодомору. Участь у заході взяли Президент України П.Порошенко, Прем'єр-міністр В.Гройсман, перший заступник Голови Верховної Ради І.Герасченко, голова і співробітники Українського інституту національної пам'яті та інші державні діячі, представники духовенства різних конфесій, іноземних посольств, громадськість.
13 грудня 2017 р.	Відбулася зустріч президента Польщі А.Дуди та Президента України П.Порошенка. На брифінгу після зустрічі президенти повідомили, що домовилися знизити градус напруги у відносинах двох країн і скасувати заборони на ексгумацію останків бійців Української повстанської армії, Армії Крайової і цивільних, які загинули в етнічних чистках середини ХХ століття.
1 січня 2018 р.	В Україні було проведено 57 масових заходів з нагоди 109-ї річниці від дня народження Степана Бандери. У масових заходах узяли участь понад 6,5 тисячі осіб. До охорони громадської безпеки були залучені майже 1,3 тис. поліцейських і понад 730 військовослужбовців Національної гвардії України. Конфліктів і зіткнень зафіксовано не було, повідомив перший заступник міністра внутрішніх справ С.Яровий.

22 січня 2018 р.	Відбулося святкування Дня соборності України та 100-річчя проголошення незалежності УНР. У рамках святкування відбувся флешмоб «Живий ланцюг соборності» на мосту Патона. Учасники акції об'єднали два береги Дніпра «живим» ланцюгом. Також було проведено Національний круглий стіл «Єдність заради перемоги». У заході взяли участь експерти, громадські та політичні діячі. Низка заходів, присвячених Дню соборності та 100-річчю проголошення незалежності УНР, відбулася в регіонах України.
29 січня 2018 р.	Відбулося відзначення 100-річчя бою під Крутами. У рамках вшанування події відбулася низка поминальних заходів, присвячених загиблим у тому бою. На заводі «Арсенал» пройшла реконструкція подій бою, після чого відбулася смолоскипна хода від Арсенальної площі до Аскольдової могили, присвячена героям Крут. Також у рамках відзначення 100-річчя бою під Крутами відбулися літературно-мистецькі заходи.
20 лютого 2018 р.	В Україні відзначили День Героїв Небесної сотні. До цієї дати було приурочено низку заходів, які проводилися на офіційному рівні та громадськими організаціями. На вшанування героїв Майдану були проведені поминальні молебні, виставки, концерти пам'яті та тематичні освітні заходи.

Ключові позиції

19 січня 2017 р.	Міністр культури Є. Нішук заявив, що подекуди декомунізація в Україні відбувається комуністичними методами. За його словами, те, що зникають пам'ятники Леніну та інші кам'яні ідоли, — це добре, але існує велика кількість творів мистецтва і об'єктів радянського часу, які варто було б зберегти.
26 квітня 2017 р.	Представники польських націоналістичних організацій за участю місцевої влади розібрали на кладовищі с. Грушовичі поблизу Перемишля надгробний пам'ятник воїнам УПА. Голова Інституту національної пам'яті В.В'ятрович заявив, що вандалізм щодо українських пам'ятників у Польщі набув відкритого і легального характеру. Інститут національної пам'яті призупинив легалізацію польських меморіальних об'єктів в Україні та наполягає на об'єктивному розслідуванні всіх фактів нищення українських місць пам'яті у Польщі.
22 вересня 2017 р.	На дебатах 72-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Президент П.Порошенко звернувся із закликом до світової спільноти: «Я закликаю держави-члени ООН прийняти власне історичне рішення про визнання Голодомору актом геноциду».
8 листопада 2017 р.	Голова Українського інституту національної пам'яті В.В'ятрович опублікував на сайті «Європейська правда» статтю, в якій виклав власне бачення конфлікту між Польщею та Україною. Нині рівень взаємин із Польщею найгірший за останні десятиріччя, всі непорозуміння базуються на спробах нав'язати Україні своє бачення історії, вважає В.В'ятрович.
9 листопада 2017 р.	Видання «Dziennik Gazeta Prawna» з посиланням на свої неофіційні джерела повідомило, що голові УІНП В.В'ятровичу заборонено в'їзд до Польщі.

4 грудня 2017 р.	Глава МЗС Польщі В.Вашиковський заявив, що відносини між Польщею та Україною в більшості сфер розвиваються нормально, але в деяких аспектах потребують усунення непорозумінь. За його словами, проблеми в історичній площині виникли через дії окремих представників української сторони.
7 лютого 2018 р.	Голова українського МЗС П.Клімкін прокоментував підписання президентом Польщі закону про Інститут національної пам'яті, заявивши, що історична правда не має національних кордонів і не встановлюється законами: вона або є, або її потрібно шукати, але і в тому, і в іншому випадку заборонні закони не допоможуть. У свою чергу, голова Українського інституту національної пам'яті В.В'ятрович заявив, що українським історикам тепер небезпечно працювати на території Польщі.

ПОЛІТИКА ЩОДО КРИМУ ТА ОРДЛО

Ключові рішення

11 січня 2017 р.	Кабінет Міністрів України затвердив план заходів державної внутрішньої політики щодо окупованих районів Донецької та Луганської областей.
15 березня 2017 р.	Рада національної безпеки й оборони України ухвалила рішення тимчасово припинити переміщення вантажів через лінію розмежування в зоні збройного конфлікту на Донбасі. За наказом РНБО Національна поліція і Національна гвардія перекрили всі автомобільні та залізничні шляхи через лінію розмежування.
16 березня 2017 р.	Європарламент ухвалив резолюцію, де закликає увести подальші персональні обмежувальні заходи проти осіб, які причетні до порушення прав людини на окупованих Росією територіях України, та вимагає негайно звільнити утримуваних Кремлем українських політ'язнів.
19 квітня 2017 р.	Міжнародний суд ООН ухвалив рішення про введення тимчасових заходів у справі за позовом України проти Росії у зв'язку із Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Зокрема, суд зобов'язав РФ утриматися від введення обмежень на можливість кримських татар зберігати свої представницькі інституції, у тому числі Меджліс. Крім того, РФ має забезпечити можливість україномовного навчання у школах.
19 липня 2017 р.	Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про внесення змін до Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї». Даний документ спростив механізм перетину адміністративної межі правозахисникам та представникам незалежних правозахисних місій. Постанова передбачає, що для перетину адміністративної межі з тимчасово окупованою територією правозахисникам надаватимуть спеціальний дозвіл. Відповідний дозвіл оформлюватиме Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. Постанова була розроблена фахівцями міністерства для того, щоб максимально полегшити надання правового захисту всім громадянам, права, свободи та інтереси яких порушено незаконними органами влади, їхніми посадовими та службовими особами на території анексованого півострова.

5 жовтня 2017 р.	Європейський парламент ухвалив резолюцію, в якій засуджує вироки заступникам голови Меджлісу кримськотатарського народу І.Умерову та А. Чийгозу, а також журналістові М.Семені, винесені в анексованому Росією Криму.
14 листопада 2017 р.	Третій комітет Генеральної Асамблеї ООН ухвалив оновлений проект резолюції «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м.Севастополь, Україна». Документ, зокрема, підтверджує, що між Україною і Росією існує збройний конфлікт, а також засуджує ретроактивне застосування РФ власних законів на окупованій території, примусове переведення громадян України в російське громадянство.
19 грудня 2017 р.	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй схвалила оновлену резолюцію про стан дотримання прав людини в окупованому Росією Криму. За резолюцію «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і м.Севастополь (Україна)» проголосувало 70 країн, проти — 26 країн, ще 76 країн утрималися. Проект нової резолюції ООН став предметнішим, об'єктивнішим і більш сфокусованим на правах людини. Ці зміни, серед іншого, стали результатом співпраці українських дипломатів з правозахисними організаціями. Також до проекту були включені нові виклики і можливості для захисту прав людини в Криму, які з'явилися протягом 2017 року.
18 січня 2018 р.	Верховна Рада ухвалила проект закону №7163 «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету над тимчасово окупованими територіями Донецької та Луганської областей». Відповідно, Росію визнано державою-агресором, на яку покладається відповідальність за окупацію українських територій. Новацією законопроекту стало фактичне перформатування АТО в «заходи із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі й стримування збройної агресії РФ».
20 березня 2018 р.	Верховна Рада прийняла постанову №5463 «Про комплекс невідкладних заходів щодо практичної реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України». Президенту рекомендовано забезпечити розробку єдиної узагальненої правової позиції України щодо реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України, а також створити міжвідомчий орган, відповідальний за підготовку консолідованої претензії України як держави, яка зазнала агресії, до Російської Федерації як держави-агресора.
22 березня 2018 р.	Верховна Рада України підтримала постанову №8168-1, якою визнала результати виборів президента РФ в окупованому Криму недійсними. У заяві сказано, що організація виборів у Криму окупаційною адміністрацією є протиправною і що голосування в Криму не має правових наслідків. Рада закликала міжнародне співтовариство застосувати додаткові санкції проти РФ і персональні санкції проти осіб, причетних до організації та проведення виборів у Криму.

Ключові події

31 березня 2017 р.	Міністерство інформаційної політики презентувало результати опитування громадської думки щодо кримського питання в Україні. Абсолютна більшість — 86% українців — хотіла б, щоби Крим знову став українським. 76 % опитаних вважають, що Крим має належати Україні, 4% — Росії та 12% вважають, що Крим має бути незалежним.
11 травня 2017 р.	Відбулося засідання Конституційної комісії, під час якого було схвалено рішення про створення Робочої групи з питань змін та доповнень до Конституції України щодо Автономної Республіки Крим та м.Севастополя. Головою робочої групи призначено В.Буткевича.
5 липня 2017 р.	Робоча група Конституційної комісії України запропонувала варіанти редакції першої статті розділу про Автономну Республіку Крим. Нагадаємо, що 18 травня 2016 р. Президент П.Порошенко доручив внести зміни до Конституції, щоб передбачити в ній створення на півострові національної територіальної автономії кримських татар. Конституційна комісія України від 11 травня 2017 р. вирішила створити робочу групу, яка розроблятиме поправки й доповнення до Конституції України в частині Автономної Республіки Крим. Перше засідання робочої групи відбулося 24 травня 2017 р.
27 липня 2017 р.	5 телеканалів отримали ліцензії на багатоканальне мовлення на Крим з Чонгара Херсонської області. Переможцями конкурсу стали Національна громадська телерадіокомпанія (UA:КРИМ), Чорноморська ТРК, Міжнародна комерційна телерадіокомпанія (ICTV), телерадіокомпанія НБМ і телеканал Тоніс. За оцінками Нацради України з питань телебачення і радіомовлення, дивитися канали України зможуть 200 тисяч осіб.
11 вересня 2017 р.	Підконтрольний російській владі Верховний суд анексованого Криму засудив до 8 років колонії одного з лідерів кримськотатарського народу А. Чийгоза.
14 вересня 2017 р.	Рада Європейського Союзу продовжила санкції стосовно 149 фізичних осіб, представників Росії та сепаратистів, і 38 юридичних осіб, причетних до порушення територіальної цілісності й суверенітету України. Як йдеться в документі, санкції продовжили до 15 березня 2018 року.
15 вересня 2017 р.	Прес-служба Міністерства з питань тимчасово окупованих територій оприлюднила дані звіту ЮНЕСКО за січень-червень 2017 р. про ситуацію щодо дотримання прав людини та збереження культурних цінностей на території тимчасово окупованого Російською Федерацією Криму. Звіт засвідчує проведення РФ систематичної політики маргіналізації та переслідування осіб, які виступають проти окупації Криму, фальшиві звинувачення цих людей в екстремістській діяльності.
27 вересня 2017 р.	Підконтрольний російській владі Сімферопольський районний суд виніс вирок у справі І.Умеров, одного з лідерів кримськотатарського національного руху. Умерову призначено покарання у вигляді двох років колонії-поселення.
Вересень 2017 р.	На сайті Верховного комісара ООН з прав людини була оприлюднена доповідь «Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)». У доповіді повідомляється, що етнічні українці втратили можливість навчатися рідною мовою у Криму

	після анексії півострова і введення освітніх стандартів Російської Федерації. Наприклад, за період з 2013 р. до 2017 р. кількість українських шкіл зменшилася з 7 до 1, а число українських класів — з 875 до 28. Щодо навчання кримськотатарською мовою, вказується, що кількість учнів, які навчаються нею, залишилася незмінною.
10 жовтня 2017 р.	Оприлюднена статистика Державної міграційної служби України, згідно з якою внутрішньо переміщені особи та особи, які проживають у зоні проведення АТО, за 2016 р. та 8 місяців 2017-го оформили 118 тисяч закордонних біометричних паспортів (у тому числі: за 2016 рік — 47,3 тис. за 8 місяців 2017-го — 70,7 тисячі) і 21,4 тисячі ID-карток (2016 рік — 4,9 тисячі, за 8 місяців 2017-го — 16,5 тисячі). Особи з тимчасово окупованої території АР Крим за 2016 рік та 8 місяців 2017-го оформили 3,6 тисячі ID-карток (2016 рік — 0,7 тисячі, за 8 місяців 2017-го — 2,6 тисячі) і 38,5 тисячі закордонних паспортів (2016 рік — 17,7 тисячі, за 8 місяців 2017-го — 20,8 тисячі).
11 жовтня 2017 р.	Російські спецслужби в Криму провели безпрецедентну кількість одночасних обшуків — 9, відтак 14 осіб було затримано.
19 жовтня 2017 р.	Оприлюднено дані про вступ студентів з тимчасово окупованих територій в освітні центри України за спрощеною процедурою. Так, минулого року через центри «Крим — Україна» успішно пройшли 153 особи, цього — уже 204. Потрапили до вишів завдяки центрам «Донбас — Україна» у 2016 р. 855 осіб й 1346 — у 2017 р. До статистичних даних увійшли тільки ті, хто скориствовав спрощеною процедурою вступу.
25 жовтня 2017 р.	Звільнено та екстрадовано до Туреччини, а потім доставлено в Україну раніше засуджених в окупованому Криму А.Чийгоза та І.Умерова. Їх звільнення стало можливим за сприяння Президента Туреччини Р.Т.Ердогана. Міністр закордонних справ України П.Клімкін заявив, що деталі звільнення залишаться засекреченими.
6 грудня 2017 р.	Відбулося урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене 100-річчю першого Курултаю кримськотатарського народу; у засіданні взяли участь члени Меджлісу з Криму. Серед іншого на засіданні йшлося і про необхідність конституційної реформи щодо статусу Криму — автономії, обумовленої статусом кримськотатарського народу як корінного.
18 грудня 2017 р.	В окупованому Криму розглядали 72 адміністративні справи проти 86 кримських татар, які вийшли 14 жовтня 2017 р. на одиночні пікети. У результаті судових засідань винесено 45 рішень, більшість активістів отримали адміністративні штрафи в розмірі від 10 тисяч російських рублів.
19 грудня 2017 р.	Відбувся круглий стіл «Стан суспільної свідомості на Донбасі: оцінки тенденцій, прогнози та рекомендації для державної політики реінтеграції Донбасу». У рамках заходу були оприлюднені дані опитування жителів підконтрольних уряду районів Донецької та Луганщини. Так, 41% з них хочуть миру будь-якою ціною, при цьому 36,9% вважають, що не всякі поступки варті миру, 14% — підтримують ідею надання сепаратистам «особливого статусу», 12% схвалюють ідею відмови від перспективи членства в НАТО і по 7% хочуть амністії для всіх учасників бойових дій та введення федеративного устрою.

27 грудня 2017 р.	Відбувся обмін полоненими між українською стороною та бойовиками. Визволення заручників стало результатом обміну за формулою «306 на 74», під час якого Україна передала бойовикам тих осіб, звільнення яких не суперечить законодавству. Близько 40 затриманих не захотіли повертатися з України в ОРДЛО.
Січень 2018 р.	Опублікована резолюція конференції «Крим 2014-2017: анексована культура», що пройшла у Києві 27 грудня 2017 року за підтримки Міністерства культури України. У резолюції вказується, що політика РФ у Криму спрямована на штучну зміну етнічного складу населення півострова, а в мовній, історичній і культурній сферах вона є «політикою етноциду з метою повної колонізації півострова».
11 січня 2018 р.	Припинив роботу останній український мобільний оператор, який працював у ОРДЛО, — «Водафон». Компанія заявляє про обрив кабелю, в угрупованні «ДНР» говорять про диверсію.
19 січня 2018 р.	У МЗС відбулося спеціальне засідання Національної комісії України у справах ЮНЕСКО щодо дій РФ в Ханському палаці у Бахчисараї. Констатувалося, що ситуація в царині культури на території окупованого Росією Криму викликає глибоке занепокоєння та обурення діями окупаційної влади, які фактично проводять масовий, добре спланований наступ на унікальний мультикультуралізм на Кримському півострові.
13 лютого 2018 р.	Відбувся круглий стіл «Миротворча місія ООН — можливості та ризики для безпечного миру» у рамках першої Національної платформи «Діалог про мир та безпечну реінтеграцію», зініційованої низкою громадських організацій: УНЦПД, Центром проблем безпеки та розвитку, Платформою соціальних та гуманітарних ініціатив «Єдиний координаційний центр», громадським марафоном #Навіщо_Нам_Бути_Разом? у партнерстві з міністерствами закордонних справ Швейцарії та Фінляндії і за технічної підтримки СМІ (Фінляндія). Під час заходу експерти, політики, представники уряду відверто та детально обмінялися думками щодо перспектив розташування на Донбасі миротворчої місії ООН.
27 березня 2018 р.	Секретаріат ЮНЕСКО опублікував доповідь Генерального директора організації, в якому йдеться про погіршення ситуації в окупованому Криму в сфері компетенції ЮНЕСКО. У документі визнали, що так звані «реставраційні роботи» на території Ханського палацу в Бахчисараї «загрожують історичній та культурній автентичності цього об'єкта, внесеного до Попереднього списку культурної спадщини ЮНЕСКО». В організації заявили, що окупаційна влада робить грубі порушення в сфері захисту культурної спадщини Криму. У доповіді також говориться, що Україна і Секретаріат ЮНЕСКО узгодили «основні параметри моніторингового механізму, на основі яких ЮНЕСКО здійснюватиме прямий моніторинг ситуації в окупованому Криму в сферах компетенції організації».

Ключові позиції

19 січня 2017 р.	Міністр з питань тимчасово окупованих територій В.Черниш зазначив, що міністерство готується до поетапного повернення непідконтрольних територій Донбасу під контроль української влади, яке має початися, за словами міністра, в 2017 році.
16 лютого 2017 р.	Президент України П.Порошенко заявив, що Україна втілює стратегію відновлення територіальної цілісності країни. Він наголосив, що в рамках цієї стратегії Україна зберігає «вкрай обмежені і дуже лімітовані економічні стосунки» з підприємствами, які розташовані на окупованій території, але працюють в українському правовому полі та платять податки в Україні, а учасники блокування залізниці на Донбасі блокують не ОРДЛО, а боротьбу України за територіальну цілісність.
13 червня 2017 р.	Секретар РНБО О.Турчинов заявив, що в Україні треба завершити антитерористичну операцію і перейти до нового формату захисту країни від гібридної війни з РФ. Наступного дня він зазначив, що найближчим часом буде завершена розробка законопроекту «Про відновлення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями Донецької і Луганської областей», в якому буде обумовлено зміну формату антитерористичної операції на Донбасі, і парламент оперативно розгляне цей законопроект.
20 липня 2017 р.	Президент РФ В.Путін на засіданні Ради з міжнародних відносин заявив про можливість включення розділу з історії Криму в навчальні програми на всіх рівнях освіти.
12 вересня 2017 р.	Президент України П.Порошенко заявив, що у своєму виступі на засіданні Генасамблеї ООН він акцентуватиме увагу саме на необхідності введення миротворчих сил на Донбас. Він висловив сподівання, що консолідована позиція інших країн змусить РФ погодитися на миротворчу місію, запропоновану Україною.
27 вересня 2017 р.	Голова Меджлісу Р.Чубаров заявив, що зміни до Конституції України щодо статусу Автономної Республіки Крим будуть презентовані в жовтні. На даний момент Конституційна комісія працює над останніми статтями розділу Х. Після цього статті будуть проаналізовані ще раз на засіданнях робочої групи для остаточного погодження всіх дискусійних моментів.
11 жовтня 2017 р.	Відповідаючи на питання членів ПАРЄ в Страсбурзі, Президент України П.Порошенко заявив, що готовий говорити про можливість нового референдуму про статус Криму, але після того, як півострів повернеться під суверенітет України. Президент України підкреслив, що це повинен бути всеукраїнський референдум, оскільки питання суверенітету — це, згідно з Конституцією України, прерогатива національного референдуму.
17 листопада 2017 р.	Голова представництва України при міжнародних організаціях у Відні І.Прокопчук на 1164-му засіданні Постійної ради Організації з безпеки і співробітництва в Європі заявив, що російська окупаційна влада у Криму продовжує викорінювати всі прояви української ідентичності, освіти та культури. Зокрема, між 2013 та 2017 рр. кількість молодих людей, які навчаються українською мовою, різко скоротилася — з майже 13 тисяч до

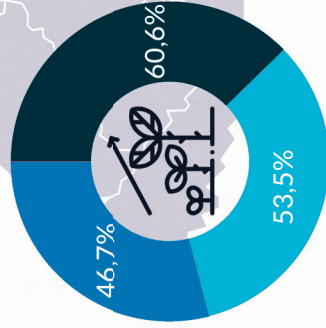
	370 (зменшення в 35 разів), кількість українських шкіл зменшилася з семи до однієї, а класів — з 875 до 28. Українську мову навчання було усунуто з освіти у вищих навчальних закладах Криму.
22 листопада 2017 р.	Прес-служба СБУ повідомила, що співробітники Головного управління СБУ в АР Крим у м.Херсон спільно з Нацполіцією під процесуальним керівництвом кримської прокуратури зібрали ґрунтовну доказову базу щодо порушення прав людини, законів та звичаїв війни, що відбуваються на тимчасово анексованій території України — в Автономній Республіці Крим.
5 грудня 2017 р.	Т.зв. міністр зв'язку, інформації та внутрішньої політики окупованого Криму Д.Полонський, заявив, що «кримська влада» оперативного усуває будь-які спроби України розгорнути на півострові українське радіомовлення. Більше того, до кінця року в Криму обіцяють посилити заходи боротьби з іномовленням — на території півострова не буде жодних медіа, крім російських телевізійних і радіоканалів.
7 грудня 2017 р.	Прокурор Гаазького міжнародного кримінального суду Ф.Бенсуд оприлюднив звіт, у якому повідомляється, що військове протистояння на Донбасі має ознаки міжнародного збройного конфлікту. Канцелярія прокурора також навела додаткові відомості, що вказують на факт існування прямого військового протистояння між збройними силами Російської Федерації і України.
18 грудня 2017 р.	У МЗС Росії заявили, що російські представники в Спільному центрі з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін (СЦКК) покинуть Україну 19 грудня через «напружену морально-психологічну ситуацію». Одностороннє рішення Росії, на думку української сторони, може свідчити і про можливість ескалації воєнних дій, і про бажання російської сторони стимулювати переговори між українською владою і бойовиками.
13 лютого 2018 р.	Оприлюднена доповідь фонду экс-Генерального секретаря НАТО А. Расмуссена, в якій означено головні аспекти можливого запровадження миротворчих сил ООН на Донбасі. Згідно з цією доповіддю, миротворча місія ООН на сході України повинна складатися щонайменше з 20 тисяч особового складу з європейських країн, які не є членами НАТО, ключову роль повинні грати представники таких країн, як Швеція, Фінляндія або Австрія. У числі головних завдань відзначається сприяння миротворчими силами ООН імплементації Мінських домовленостей.
15 лютого 2018 р.	Міністр освіти і науки України Л.Гриневич заявила, що міністерство має намір створити освітні центри на базі 35 вищих навчальних закладів у Дніпрі, Львові, Києві, Запоріжжі, Миколаєві, Харкові, Херсоні, Одесі для спрощеного вступу абітурієнтів з анексованого Росією Криму.
11 березня 2018 р.	Верховний представник Європейського Союзу з питань зовнішньої політики і політики безпеки Ф.Могеріні заявила, що позиція Європейського Союзу щодо Росії не змінюється, для якихось істотних змін мають бути повністю реалізовані Мінські угоди, а незаконна анексія Криму має припинитися.

ЩО ЄДНАЄ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО СЬОГОДНІ?

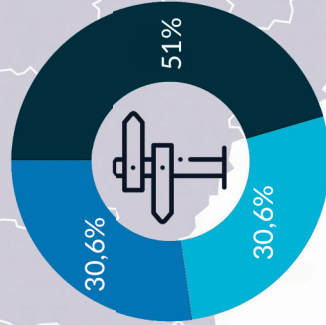
Результати дослідження громадської думки. Загальні дані по Україні в цілому.

Результати дослідження громадської думки, здійсненого в рамках проекту Українського незалежного центру політичних досліджень "Демократія та реформи в період конфлікту: виклики та рішення" за сприяння National Endowment for Democracy. Польовий етап проведено Київським міжнародним інститутом соціології з 5 вересня по 2 жовтня 2017 року. Опитування проводилося в 110 населених пунктах у всіх областях України, окрім Автономної республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилися тільки на території, що контролюються Україною. Опрацьовано 2027 анкет. Респонденти могли давати кілька відповідей на запитання

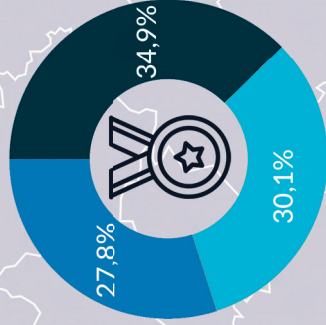
ЯКБИ ВАМ ДОВЕЛОСЬ ВИБИРАТИ, ЩО ВИ ВВАЖАЛИ Б НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВИМ СЬОГОДНІ ДЛЯ РОЗВИТКУ КРАЇНИ?

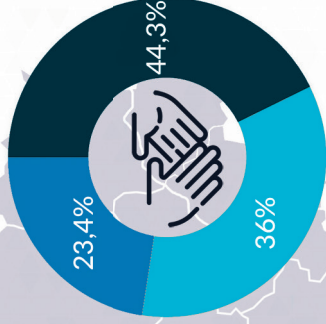
ЯКОМУ ШЛЯХУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВИ ВІДДАЄТЕ ПЕРЕВАГУ?

ЯКІ ЗМІНИ ТА ДОСЯГНЕННЯ В ДЕРЖАВІ ВИ МОЖЕТЕ НАЗВАТИ?

ЩО СПРИЯЄ ЄДНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ?

- Встановлення миру на Донбасі
- Проведення реальної боротьби з корупцією
- Доступне та якісне медичне обслуговування

- Опираючись, перш за все, на власні ресурси, зміцнюючи незалежність
- Глибока інтеграція в Європу
- Розвивати двосторонні зв'язки з європейськими країнами

- Важкою, що зміни та досягнень не було
- Підписання угоди з Європейським Союзом про Асоціацію
- Формування та розвиток волонтерського руху

- Врегулювання конфлікту на Донбасі
- Дотримання прав людини з боку держави
- Розвиток активного громадянського суспільства

National Endowment
for Democracy
Supporting freedom around the world

Дослідження здійснено за підтримки Національного фонду демократії (США). Висловлені в ньому думки є авторськими і не обов'язково відображають погляди Національного фонду демократії

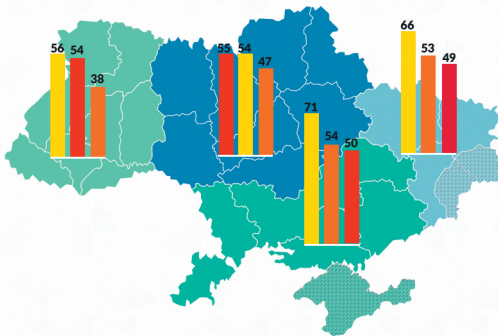

ЩО ЄДНАЄ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО СЬОГОДНІ?

Результати дослідження громадської думки. Загальні дані по Україні в цілому.

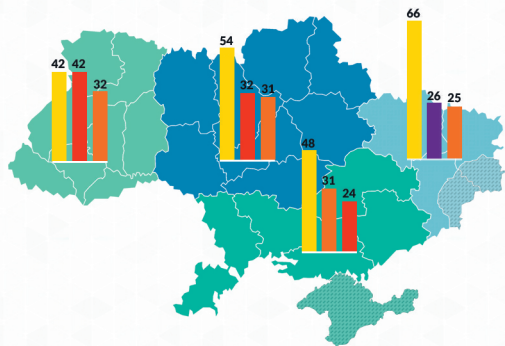
Результати дослідження громадської думки, здійсненого в рамках проекту Українського незалежного центру політичних досліджень "Демократія та реформи в період конфлікту: виклики та рішення" за сприяння National Endowment for Democracy. Польовий етап проведено Київським міжнародним інститутом соціології з 5 вересня по 2 жовтня 2017 року. Опитування проводилося в 110 населених пунктах у всіх областях України, окрім Автономної республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилися тільки на території, що контролюється Україною. Опрацьовано 2027 анкет. Респонденти могли давати кілька відповідей на запитання

ЯКБИ ВАМ ДОВЕЛОСЬ ВИБИРАТИ, ЩО ВИ ВВАЖАЛИ Б НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВИМ СЬОГОДНІ ДЛЯ РОЗВИТКУ КРАЇНИ?

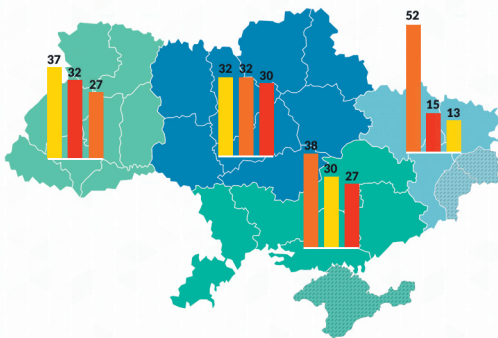
- Встановлення миру на Донбасі
- Проведення реальної боротьби з корупцією
- Доступне та якісне медичне обслуговування

ЯКОМУ ШЛЯХУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВИ ВІДДАЄТЕ ПЕРЕВАГУ?

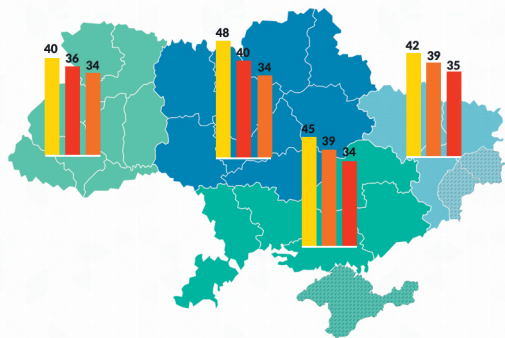
- Опираючись, перш за все, на власні ресурси, зміцнюючи незалежність
- Глибока інтеграція в Європу
- Розвивати двосторонні зв'язки з європейськими країнами
- Першою чергою розширювати зв'язки у межах СНД

ЯКІ ЗМІНИ ТА ДОСЯГНЕННЯ В ДЕРЖАВІ ВИ МОЖЕТЕ НАЗВАТИ?

- Підписання угоди з Європейським Союзом про Асоціацію
- Формування та розвиток волонтерського руху
- Вважаю, що змін та досягнень не було

ЩО СПРИЯЄ ЄДНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ?

- Врегулювання конфлікту на Донбасі
- Проведення економічних та соціальних реформ
- Дотримання прав людини з боку держави

Політика ідентичності в Україні. Що єднає суспільство?

Літературний редактор: Зварич Олена
Верстка: Конончук Лариса

Розповсюджується безкоштовно
Український незалежний центр політичних досліджень, 2018

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 9,76
Тираж 500 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач ТОВ «Агентство «Україна»
01054, м. Київ, вул. Гончара, 55
(Свідоцтво про реєстрацію серії ДК № 265 від 30.11.2000 р.)